

ECONOMISCHE INTEGRATIE IN EUROPA

Een inventariserende literatuurstudie

Job Swank
Marco Varkevisser
Harry van Dalen
Stéphanie van der Geest
Bart Kuijpers

Augustus 2003

Deze studie is uitgevoerd in opdracht van
het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid

Onderzoekcentrum voor Financieel Economisch Beleid (OCFEB)
Erasmus Universiteit Rotterdam

OCFEB Research Memorandum 0304
OCFEB

Erasmus University Rotterdam

P.O. Box 1738

3000 DR Rotterdam

The Netherlands

Tel. (31) 10 4082430

Fax. (31) 10 4089173

Mail: info@ocfeb.nl

Web: www.ocfeb.nl

Dankwoord

Aan de totstandkoming van dit rapport hebben verschillende personen bijgedragen. Allereerst zijn dat de leden van de begeleidingscommissie die ons namens het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) terzijde heeft gestaan. Dit betreft Martin Blomsma, Gido ten Dolle, Hanneke Honer, Serge Knippenberg, Adrie Moons, Geralt Nekkers, Gert-Jan Nijhoff en Jolanda Timmerman.

Naast bovenstaande personen danken we aan de kant van SZW in het bijzonder Maarten Camps en Tjerk Kroes voor hun deskundige commentaar op eerdere versies van dit rapport.

Tot slot dient een woord van dank uit te gaan naar een drietal OCFEB-collega's. Ten eerste is dat Elbert Dijkgraaf die het literatuuronderzoek ten behoeve van paragraaf 3.2 voor zijn rekening heeft genomen. Daarnaast bedanken we Arie Ros voor zijn bijstand gedurende het gehele onderzoek. En 'last but not least' Ina Weemhof-Doorn, die veel tijd en moeite heeft besteed aan de uiteindelijke opmaak van dit memorandum.

Job Swank (projectleider)
Marco Varkevisser
Harry van Dalen
Stéphanie van der Geest
Bart Kuijpers

Rotterdam, 1 augustus 2003

Executive Summary

Dit rapport doet verslag van een in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid door OCFEB verrichte studie. Het onderzoek is mede geïnspireerd door het zogenoemde ‘proces van Lissabon’, dat erin moet resulteren dat de Europese Unie (EU) binnen tien jaar de meest concurrerende en dynamische kenniseconomie van de wereld is. Op basis van empirische feiten ontleend aan recente economische literatuur wordt in kaart gebracht hoe het proces van economische integratie in de EU zich heeft gemanifesteerd, welke verschillen er (nog) bestaan tussen de lidstaten en wat mogelijke belemmeringen van de economische dynamiek in Europa zijn. Daarbij fungeert de Amerikaanse economie als ‘benchmark’, wat overigens niet wil zeggen dat de sociaal-economische inrichting van de Verenigde Staten (VS) in alle opzichten het ideaalbeeld voor de EU is of moet zijn.

De belangrijkste bevindingen van de studie kunnen als volgt worden samengevat:

- De inkomenskloof tussen de EU en de VS is de afgelopen twintig jaar per saldo flink gegroeid. Dit werd vooral veroorzaakt door een relatief slecht presterende arbeidsmarkt in de EU. Hoewel de werkloosheid per saldo is afgenomen, bevindt deze zich nog altijd op een veel hoger niveau dan in de VS en is deze grotendeels langdurig van aard. De relatief hoge mate van inactiviteit in de EU komt voorts tot uitdrukking in de lage participatiegraad van de beroepsbevolking en het kleine aantal gewerkte uren per werknemer.
- De verschillen in economische ontwikkeling tussen de lidstaten van de EU zijn aanzienlijk. De meeste landen met een aanvankelijke achterstand in welvaart en productiviteit zijn relatief snel gegroeid, zodat nationale inkomensniveaus zijn geconvergeerd. Dit proces verloop overigens erg traag. Enige invloed van de Europese investeringsfondsen op dit proces kan niet worden aangetoond.
- Ook de arbeidsmarktsituatie verschilt sterk van land tot land, waarbij vooral de grote continentaal Europese landen met hun persistent hoge werkloosheidspercentages in ongunstige zin opvallen.
- De lidstaten van de EU hebben ten opzichte van de afzonderlijke Amerikaanse staten nog altijd een geringe specialisatiegraad. Vooral in de grote landen is de sectorstructuur van de (industriële) productie zeer divers, terwijl de zogenoemde handelsoverlap in alle landen behalve Denemarken en Ierland is toegenomen. Het is dus niet evident dat zich in de EU op belangrijke schaal groeipolen ontwikkelen.

- Hoewel productmarkten in het continentale deel van de EU veel sterker zijn gereguleerd dan in de VS, vertaalt dit zich niet zichtbaar in een grotere mate van prijsstarheid. Het empirische bewijs voor deze stelling komt overigens voort uit een zeer beperkt aantal studies en is niet buitengewoon robuust.
- De dynamiek van de Europese arbeidsmarkt lijkt wel significant te worden beïnvloed door regulering en bestaande instituties. Hoewel het algemene loonpeil in de meeste lidstaten van de EU *uiteindelijk* sterker reageert op arbeidsmarktnevenwichtigheden dan in de VS, wordt de snelheid van het aanpassingsproces beperkt door ontslagbescherming en collectieve loonvorming. Overigens geldt dit in mindere mate voor landen waar loononderhandelingen worden gecoördineerd, wat inhoudt dat vakbonden rekening houden met de geaggregeerde werkgelegenheidseffecten van hun looneisen. Verder is de mate van loondifferentiatie in praktisch alle lidstaten van de EU (veelal aanzienlijk) geringer dan in de VS, samenhangend met een hoge organisatiegraad van werknemers en een hoge dekkingsgraad van CAO's. Dit vertaalt zich echter niet in een systematisch grotere werkloosheid onder relatief laaggekwalificeerde arbeid, een probleem waarmee ook de VS te kampen hebben.
- De arbeidsmobiliteit in de EU – zowel binnen als tussen landen – steekt schril af bij de mobiliteit van Amerikaanse werknemers. Hieraan liggen deels factoren als taal en cultuur, en deels institutionele belemmeringen ten grondslag. Ook zijn er aanwijzingen dat de Europese arbeidsmobiliteit wordt beperkt door de vaak hoge transactiekosten die met koop en verkoop van een eigen woning zijn gemoeid.
- De lidstaten van de eurozone worden (nog) in overwegende mate getroffen door asymmetrische schokken. Mocht deze situatie zich in de toekomst voortzetten dan wel versterken, dan zou instelling van een supranationaal fonds voor interregionale stabilisatie een welkome aanvulling kunnen zijn op de ruimte die het Stabiliteits- en Groeipact biedt om zulke schokken – intertemporeel – binnen het nationale begrotingsbeleid op te vangen. De effectiviteit van een dergelijk fonds staat of valt echter met de specifieke vormgeving, die in elk geval zodanig moet zijn dat interregionale overdrachten tijdelijk van aard zijn.

Inhoudsopgave

Dankwoord

Executive Summary	1
1. Inleiding	5
1.1 Plaats en reikwijdte van het onderzoek.....	5
1.2 Hoe ver is Lissabon: de keuze van een ‘benchmark’	6
1.2.1 Inkomen per hoofd en werkloosheid.....	7
1.2.2 Productmarktregulering en werkgelegenheidsbescherming	11
1.3 Leeswijzer.....	13
2. Economische integratie, convergentie en divergentie.....	15
2.1 Het proces van economische integratie	15
2.2 Manifestaties economische integratie: convergentie en divergentie	17
2.3 Voorwaarden voor succesvolle economische integratie	18
2.3.1 Loon- en prijsflexibiliteit	19
2.3.2 Factormobiliteit.....	19
2.3.3 Budgettair beleid.....	20
3. Manifestaties van economische integratie in Europa.....	21
3.1 Inleiding.....	21
3.2 Welvaartontwikkeling en regionale verschillen	21
3.3 Productiestructuur en handelsoverlap.....	23
3.4 Economische dynamiek	28
3.4.1 Prijsflexibiliteit	29
3.4.2 Loonflexibiliteit	30
3.4.3 Arbeidsmobiliteit	32
3.4.4 Kapitaalmobiliteit	35
3.5 Budgettair beleid.....	36

4. Belemmeringen van economische dynamiek in Europa	37
4.1 Inleiding.....	37
4.2 Prijsflexibiliteit	37
4.3 Loonflexibiliteit	39
4.4 Arbeidsmobiliteit	43
4.4.1 Arbeidsmobiliteit binnen landen.....	43
4.4.2 Arbeidsmobiliteit tussen landen.....	51
4.5 Budgettair beleid.....	53
5. Samenvatting en afsluitende opmerkingen	55
Referenties	59
Bijlage A Decompositie groei bbp per hoofd in EU en VS	65

1. Inleiding

1.1 Plaats en reikwijdte van het onderzoek

Tijdens de buitengewone Europese Raad op 23 en 24 maart 2000 in Lissabon is overeengekomen dat de Europese Unie (EU) binnen tien jaar “de meest concurrerende en dynamische kenniseconomie van de wereld moet worden, die in staat is tot duurzame economische groei met meer en betere banen en een hechtere sociale samenhang”.¹ Om deze meerledige ambitie te verwezenlijken, is volgens de Europese Commissie een integrale strategie nodig, die gericht is op (i) de overgang naar een concurrerende, dynamische en op kennis gerichte economie, (ii) modernisering van het Europese sociale model, en (iii) een passende macro-economische beleidsmix. Dit alles moet ertoe leiden dat in de EU de voorwaarden voor volledige werkgelegenheid worden gecreëerd en de samenhang tussen de lidstaten wordt versterkt.

Aan OCFEB is gevraagd een inventariserende literatuurstudie uit te voeren die als input kan dienen voor een door SZW op te stellen raamwerk waarbinnen de prestaties van de Nederlandse verzorgingsstaat onderzocht kunnen worden. Daarbij zou inzicht in en antwoord op de volgende twee vragen moeten worden gegeven:

1. Welke mechanismen dragen vanuit de economische theorie bij aan convergentie binnen de EU?
2. Is met de komst van de Economische en Monetaire Unie (EMU) deze convergentie ook versterkt?

Dit rapport beoogt deze vragen te beantwoorden, gebruikmakend van inzichten uit de bestaande literatuur. Het ambitieniveau reikt tot een beleidsrelevante presentatie en interpretatie van feiten, en vormt een handreiking tot nadere gestructureerde discussie. Daarmee is de verrichte studie in de eerste plaats een verkenning van het veld, zonder dat gepretendeerd wordt eigen theoretische of econometrische resultaten te presenteren. Een verdere beperking is dat de analyse zich richt op de huidige lidstaten van de EU, afgezien van enige algemene opmerkingen over de toetredingsproblematiek in het slothoofdstuk.

---

¹ Zie Europese Commissie (2000).

1.2 Hoe ver is Lissabon: de keuze van een ‘benchmark’

De Europese Commissie kwam onlangs tot de volgende conclusie over de voortgang van het proces van Lissabon:

*“The European Union has made progress on the Lisbon strategy, but the speed and breadth of progress is generally insufficient to achieve the goals for 2010 set out in Lisbon”.*²

Dit impliceert dat de EU nog ver verwijderd is van het ideaal van de meest concurrerende en dynamische kenniseconomie van de wereld. De vraag rijst hoe dit ideaal eruit ziet en wat nodig is voor de verwezenlijking ervan. Het ligt voor de hand daarbij te bezien hoe de economische prestaties van de EU zich verhouden tot die van economieën elders in de wereld. Vervolgens kan worden nagegaan waaraan het mogelijksterwijs schort in de EU.

De keuze van een geschikte ‘benchmark’ wordt bemoeilijkt door het feit dat de EU in diverse opzichten onvergelykbaar is met andere economieën in de wereld. Dit betreft onder andere de cultuur, maatschappelijke preferenties, de politieke structuur, comparatieve voordelen en – niet in het minst – de grote verschillen tussen de lidstaten onderling. Uit deze laatste factor volgt dat Europese landen op onderdelen ook van elkaar zouden kunnen leren, en dus bij de bevordering van de economische dynamiek niet noodzakelijk zijn aangewezen op voorbeelden buiten Europa. Daar staat tegenover dat de ambities die ten grondslag liggen aan het proces van Lissabon betrekking hebben op de EU als geheel ten opzichte van de rest van de wereld. Dit veronderstelt een zekere homogeniteit van structureel zwakke en sterke punten in Europa en adresseert bovendien het probleem dat de EU – ondanks de invoering van de euro door twaalf lidstaten – nog geen volledig geïntegreerde economie vormt. Om deze reden worden de economische prestaties van de EU in deze studie afgezet tegen die van de Verenigde Staten (VS), een land dat qua omvang en monetaire eenwording min of meer vergelijkbaar is met de EU, maar dat voor het overige een hogere graad van economische en politieke integratie heeft bereikt. Hiermee wil niet gezegd zijn dat de sociaal-economische inrichting van de VS het ideaalbeeld voor de EU is of moet zijn. Naast economische overwegingen, zijn immers ook maatschappelijke of politieke voorkeuren bepalend voor de gewenste vormgeving van de Europese verzorgingsstaat. Anderzijds kunnen dergelijke preferenties – hoe legitiem ook – een prijs in termen van economische dynamiek hebben, bijvoorbeeld tot uitdrukking komend in de graad van inactiviteit en het productieverlies dat daarmee gepaard gaat.

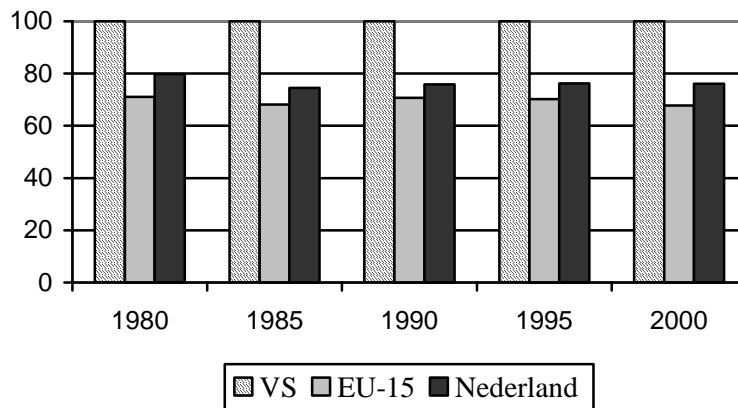
² Zie Europese Commissie (2003, blz. 2).

Gezien de doelstellingen van Lissabon, dient de keuze van de VS als ‘benchmark’ voor de EU ook te worden gerechtvaardigd door betere prestaties en een grotere dynamiek van de Amerikaanse economie. Ter adstructie hiervan wordt hieronder kort ingegaan op verschillen tussen beide blokken in inkomens(ontwikkeling), niveaus en samenstelling van de werkloosheid, regulering van productmarkten en werkgelegenheidsbescherming.

1.2.1 Inkomen per hoofd en werkloosheid

In 1980 werd per hoofd van de Amerikaanse bevolking 41% meer geproduceerd dan het gemiddelde van de vijftien huidige lidstaten van de EU. Die voorsprong is de afgelopen twintig jaar per saldo fors toegenomen. Thans is het inkomen per hoofd in de VS 48% hoger dan in de EU. Wel gaan achter deze gemiddelden grote verschillen tussen afzonderlijke lidstaten van de EU schuil. Zo springt Nederland er qua niveau in positieve zin uit, wat niet wegneemt dat ons land nog ver verwijderd is van het Amerikaanse welvaartspeil (zie figuur 1.1).

Figuur 1.1 Bbp per hoofd in VS, EU en Nederland, 1980-2000
(in constante prijzen en koopkrachtpariteiten van 1995; VS = 100)

Bron: OESO (2003b)

Tussen 1980 en 2000 was de gemiddelde jaarlijkse groei van de productie per hoofd in de VS bijna een kwart procentpunt hoger dan in de EU-15. Een eenvoudige decompositie leert dat dit Amerikaanse voordeel in overwegende mate het resultaat was van een relatief sterke groei van de arbeidsparticipatie in de VS, gecombineerd met een relatief grote toename van de werkgelegenheid (zie

tabel 1.1). Daartegenover stond een wat minder sterke groei van de Amerikaanse arbeidsproductiviteit, die overigens over de laatste vijf jaar van de beschouwde periode aanzienlijk – meer dan 1 procentpunt – uitsteeg boven die in Europa (zie bijlage A).

Tabel 1.1 Decompositie groei bbp per hoofd in VS, EU en Nederland, 1980-2000 (gemiddelde jaarlijkse procentuele mutaties)

		VS	EU-15	Nederland
Bbp per hoofd	Y/P	2,22%	1,98%	1,98%
Arbeidsproductiviteit	Y/E	1,65%	1,78%	0,41%
Arbeidsmarkt	E/P	0,56%	0,20%	1,56%
- <i>werkgelegenheid</i>	E/L	0,16%	-0,13%	0,15%
- <i>participatie</i>	L/P ₁₅₋₆₄	0,40%	0,17%	1,29%
- <i>demografie</i>	P ₁₅₋₆₄ /P	-0,01%	0,17%	0,12%

Noot:

Eigen berekeningen op basis van OESO (2002c, 2003b). Zie bijlage A voor meer gedetailleerde cijfers. De gebruikte symbolen staan voor:

Y = bbp (in constante prijzen en koopkrachtpariteiten van 1995)

P = totale bevolking

P₁₅₋₆₄ = bevolking tussen 15 en 64 jaar

E = werkgelegenheid (aantal personen)

L = beroepsbevolking (aantal personen)

De welvaartsontwikkeling in Nederland zat precies op het Europese gemiddelde, maar de weg waarlangs dit werd bereikt, was volstrekt uniek: een spectaculaire stijging van de participatiegraad, bij een sterk achterblijvende groei van de arbeidsproductiviteit. Overigens maskeren de gemiddelde cijfers voor de EU-15 dat er in de beschouwde periode ‘catching-up’ van lidstaten heeft plaatsgevonden, al gold dit niet voor alle relatief arme landen. Waar de welvaart in Ierland bijvoorbeeld meer dan verdubbelde, steeg in Griekenland de productie per hoofd met slechts 20%.

Uit een studie van Van Ark en McGuckin (1999) blijkt dat de arbeidsproductiviteit per uur in een aantal lidstaten van de EU – België, Frankrijk en Nederland – groter is dan in de VS (zie tabel 1.2).³ Dat het welvaartspeil in de VS toch zo veel hoger ligt dan in de genoemde Europese landen komt doordat de Ameri-

³ De cijfers zijn enigszins gevoelig voor het gekozen jaar. Het algemene beeld dat hier wordt geschetst, is sinds 1997 echter niet veranderd. Vergelijk OESO (2003c, blz. 34).

kaanse werknemer gemiddeld meer uren werkt – zeker in vergelijking met Nederland – en doordat de participatiegraad in de VS aanzienlijk hoger is. Dit laatste geldt ten opzichte van alle lidstaten van de EU behalve Denemarken, dat overigens een sterk productiviteitsnadeel kent. Opvallend is verder dat Angelsaksische landen als Australië en Canada in de genoemde opzichten niet bijzonder goed presteren. Vanuit dit gezichtspunt is de keuze van de VS als ‘benchmark’ voor de EU dus niet onlogisch.

Tabel 1.2 Decompositie bbp per hoofd, 1997^a

Land	Bbp per gewerkt uur	Effect aantal gewerkte uren ^b	Bbp per werknemer^c	Effect arbeids- participatie	Bbp per hoofd^d
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
Denemarken	92	0	92	+11	103
België	128	-5	123	-22	101
Oostenrijk	102	-4	98	+2	100
Frankrijk	123	-9	114	-17	97
Duitsland ^e	105	-5	100	-4	96
Nederland	121	-26	95	+1	96
Ierland	108	+5	113	-18	95
VK	100	-9	91	+1	92
Italië	106	-11	95	-4	91
Finland	93	0	93	-5	88
Zweden	93	-3	90	-2	88
Spanje	84	+13	97	-26	71
Portugal	56	+2	58	+2	60
Griekenland	75	-4	71	-13	58
VS	120	-1	119	+9	128
Canada	97	+2	99	+1	100
Australië	96	0	96	+1	97
EU-14 ^f	103	-5	98	-8	90

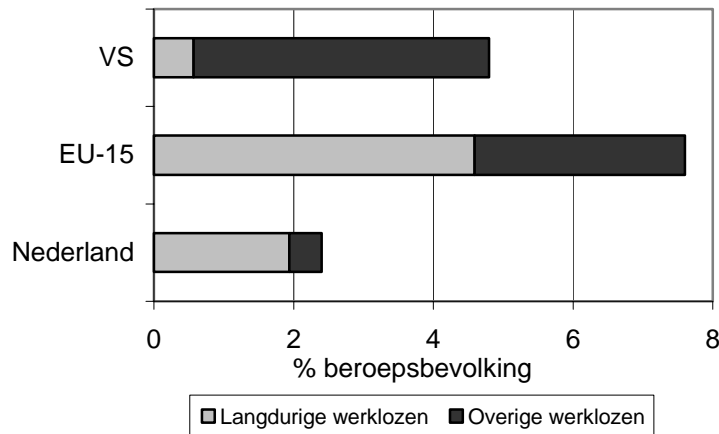
Noten:

- Indexcijfers: OESO = 100.
- Berekend o.b.v. daadwerkelijk aantal gewerkte uren per werknemer per jaar.
- Som van (1) en (2).
- Som van (3) en (4).
- Inclusief de oostelijke deelstaten.
- Dit betreft de EU-15 exclusief Luxemburg.

Bron: Van Ark en McGuckin (1999)

Gezien de decomposities in de tabellen 1.1 en 1.2, is het niet verwonderlijk dat de doelstellingen van het proces van Lissabon vooral ook geïnspireerd zijn door de relatief slecht presterende Europese arbeidsmarkt. Ondanks het feit dat er de laatste jaren veel banen zijn gecreëerd (zie bijlage A), kampt Europa nog altijd met een aanzienlijk hogere werkloosheid dan de VS. Waar in de VS thans minder dan 6% van de beroepsbevolking zonder werk zit, bedraagt voor de EU en het eurogebied de werkloosheid respectievelijk bijna 8% en ruim 8,5%.⁴ Ook hier geldt dat er forse verschillen tussen de lidstaten bestaan, waarbij vooral de grotere landen (uitgezonderd het VK) zich in ongunstige zin onderscheiden. De Nederlandse arbeidsmarkt presteert relatief goed, met de belangrijke kanttekening dat het lage werkloosheidspercentage de inactiviteit maskeert die verbonden is met het zeer grote aantal arbeidsongeschikten in ons land. Naast de omvang van de Europese werkloosheid baart de samenstelling ervan zorgen. Figuur 1.2 spreekt boekdelen wat dat betreft. Eens werkloos, altijd werkloos is een schrikbeeld waarvan de EU nog altijd niet verlost is. Hierop vormt Nederland geen uitzondering.

Figuur 1.2 Totale werkloosheid en aandeel langdurige werklozen in 2001

Noot:

Langdurige werklozen zijn zij die langer dan zes maanden werkloos zijn. Het cijfer voor Nederland heeft betrekking op 1999.

Bron: OESO (2002c)

⁴ Zie OESO (2003a).

1.2.2 Productmarktregulering en werkgelegenheidsbescherming

De dynamiek van een economie wordt mede bepaald door de mate waarin productmarkten zijn gereguleerd. Europa heeft geen goede naam op dit punt, een reputatie die wordt bevestigd door onderzoek van de OESO.⁵ Uit tabel 1.3 blijkt dat productmarkten in de VS gemiddeld genomen vrijer zijn dan in Europa. Overigens valt op dat de verschillen binnen de EU wederom aanzienlijk zijn, waarbij een duidelijke scheidslijn loopt tussen het Europese continent en de Angelsaksische landen (Ierland en het VK), die op dit punt zelfs de VS de loef afsteken. Buiten Europa is alleen Australië (iets) liberaler dan de VS. Canada kan zich meten met de minst gereguleerde economieën van het Europese continent, waaronder ook Nederland.

Tabel 1.3 Mate van regulering van productmarkten

Land	Rol van de overheid	Toetredingsbarrières op gebied van ondernemerschap	Barrières op gebied van internationale handel en investeringen	Gemiddeld
Italië	3,9	2,7	0,5	2,3
Griekenland	3,9	1,7	1,3	2,2
Frankrijk	2,6	2,7	1,0	2,1
België	2,8	2,6	0,6	1,9
Finland	2,7	1,9	0,6	1,7
Portugal	2,8	1,5	1,1	1,7
Spanje	2,6	1,8	0,7	1,6
Oostenrijk	2,1	1,6	0,5	1,4
Duitsland	1,8	2,1	0,5	1,4
Denemarken	2,5	1,3	0,5	1,4
Nederland	2,3	1,4	0,5	1,4
Zweden	1,5	1,8	0,8	1,4
Ierland	0,9	1,2	0,4	0,8
Verenigd Koninkrijk	0,6	0,5	0,4	0,5
Verenigde Staten	0,9	1,3	0,9	1,0
Australië	1,3	1,1	0,4	0,9
Canada	1,3	0,8	2,2	1,5

Noot:

Schaal loopt van 0 (minst restrictief) tot 6 (meest restrictief).

Bron: Nicoletti e.a. (1999)

⁵ Zie Nicoletti e.a. (1999) en Nicoletti en Scarpetta (2003).

Gemiddelden zeggen niet alles, en dat geldt ook zeker hier. De gedachte van de vrije markteconomie in Canada en (zij het in mindere mate) de VS is vooral intern gericht, daar handel en beleggingen van buiten steviger worden geweerd dan in de meeste Europese landen. De EU scoort vooral slecht waar het de rol van de overheid in de economie betreft, tot uitdrukking komend in de aanwezigheid van omvangrijke staatsbedrijven en het ingrijpen in de prijsvorming. De verschillen met de VS zijn iets minder groot waar het de toetredingsbarrières op het gebied van ondernemerschap betreft (onder andere vergunningenbeleid en administratieve lastendruk), al lopen ook hier de continentaal Europese landen niet voorop.

Tabel 1.4 Wetgeving ter bescherming van werknemers

Land	Algemeen contract	Tijdelijk contract	Gemiddeld
Portugal	4,3	3,2	3,7
Griekenland	2,6	4,5	3,5
Italië	3,0	3,6	3,3
Spanje	2,8	3,7	3,2
Frankrijk	2,5	3,7	3,1
Duitsland	3,0	2,5	2,8
Nederland	3,2	1,5	2,4
Oostenrijk	2,8	2,0	2,4
Zweden	3,0	1,8	2,4
België	1,6	2,6	2,1
Finland	2,3	1,9	2,1
Denemarken	1,7	1,2	1,5
Ierland	1,7	0,3	1,0
Verenigd Koninkrijk	0,7	0,3	0,5
Verenigde Staten	0,1	0,3	0,2
Australië	0,9	1,2	1,1
Canada	0,9	0,3	0,6

Noot:

Betreft situatie medio 1998; schaal van 0 (minst restrictief) tot 6 (meest restrictief).

Bron: Nicoletti e.a. (1999)

Ook de arbeidsmarkt lijkt in de Angelsaksische landen het minst gereguleerd, zoals door tabel 1.4 wordt geïllustreerd. De gebruikte indicatoren meten in hoeverre werknemers worden beschermd tegen gedwongen ontslag. Andermaal vallen de grote verschillen tussen de lidstaten van de EU op. In de Mediterrane landen geldt bescherming van werkgelegenheid als een groot goed, een ideaal

dat veel minder leeft in het Noordwestelijke deel van de EU. De positie van Nederland is in zoverre bijzonder dat vast personeel ten opzichte van tijdelijke krachten een zeer hoge mate van bescherming geniet.

1.3 Leeswijzer

Dit rapport richt zich op de economische aspecten van het integratieproces in Europa. De mogelijke spanning met sociale desiderata – eveneens onderdeel van de Lissabon-agenda – blijft buiten beschouwing. In hoofdstuk 2 wordt ingegaan op het begrip economische integratie en de mogelijke manifestaties daarvan. Dit hoofdstuk biedt een conceptueel startpunt voor de beantwoording van de eerder geformuleerde onderzoeksvragen. Beargumenteerd wordt dat de potentiële voordelen van een monetaire unie gerealiseerd kunnen worden als regionale verstoringen goed verwerkt kunnen worden. Dit kan via flexibele lonen en prijzen, een voldoende mate van kapitaal- en arbeidsmobiliteit en budgettaire overdrachten. In hoofdstuk 3 wordt geanalyseerd in welke opzichten economische integratie in Europa tot convergentie dan wel divergentie heeft geleid. Dit gebeurt aan de hand van de volgende karakteristieken: het bbp per hoofd, de prijzen, de werkloosheid, de productiviteit, de sectorstructuur, de handelsoverlap en het begrotingssaldo. Uit deze analyse blijkt dat het proces van economische integratie in de EU nog niet is voltooid. Hoofdstuk 4 gaat in op de vraag welke (institutionele) oorzaken hieraan ten grondslag liggen, waarbij de aandacht in het bijzonder uitgaat naar de flexibiliteit van lonen en prijzen, de mobiliteit van arbeid en kapitaal en het budgettaire beleid in Europa. In hoofdstuk 5 worden de belangrijkste bevindingen van het onderzoek samengevat en komen kort de daaruit voortvloeiende uitdagingen voor de beleidsmakers in de EU aan de orde.

2. Economische integratie, convergentie en divergentie

2.1 Het proces van economische integratie

Sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog neemt economische integratie een prominente plaats in op de Europese beleidsagenda. Economische integratie – door Pelkmans (2001) gedefinieerd als het wegvallen van barrières⁶ tussen economieën – is een continu proces dat niet alleen door technologische vooruitgang en dalende transportkosten wordt gedreven, maar ook door veranderingen in de institutionele omgeving. Belangrijke mijlpalen in dit laatste verband zijn de oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) in 1951, het Verdrag van Rome, waarmee in 1957 de Europese Economische Gemeenschap (EEG) werd opgericht, en het Verdrag van Maastricht, dat in 1992 de basis legde voor de EMU.

Hoewel de genoemde institutionele stappen mede waren ingegeven door politieke motieven als stabiliteit en veiligheid, richt de onderstaande beschouwing zich uitsluitend op de economische drijfveren. Zonder volledigheid te pretenderen, kunnen die in algemene zin als volgt worden aangeduid. Het wegvallen van handelsbelemmeringen leidt tot een groter potentieel afzetgebied voor bedrijven en daardoor tot intensievere concurrentie. Dit zal naar verwachting resulteren in een bredere keuze aan goederen en diensten, een betere kwaliteit en lagere prijzen voor consumenten. Door economische integratie kan op termijn dus een hoger welvaartspeil worden bereikt.

In het proces van economische integratie kunnen verschillende ontwikkelingsstadia worden onderscheiden (zie tabel 2.1). Hoewel in de praktijk de grenzen tussen deze ontwikkelingsfasen niet altijd even duidelijk zijn, geldt in het algemeen dat zij na elkaar worden doorlopen.

Economische integratie kan betrekking hebben op zowel marktintegratie als beleidsintegratie. Waar marktintegratie de creatie van een gemeenschappelijke markt betreft, is beleidsintegratie gericht op een adequate besturing van die markt. In de eerste drie ontwikkelingsfasen van economische integratie ligt de nadruk vooral op marktintegratie, terwijl in de laatste drie fasen beleidsintegratie steeds belangrijker wordt. Europa vormt hiervan een mooie illustratie.

---

⁶ Onder een barrière wordt een (handels)belemmering verstaan die de feitelijke en potentiële mobiliteit van goederen, diensten en productiefactoren over de grenzen vermindert.

Tabel 2.1 Ontwikkelingsfasen in het proces van economische integratie

Ontwikkelingsfase	Kenmerken
Vrijhandelsgebied	<ul style="list-style-type: none"> • Vrij verkeer van goederen en diensten tussen lidstaten
Douane-unie	Vrijhandelsgebied <i>plus</i> :
Gemeenschappelijke markt	<ul style="list-style-type: none"> • een gemeenschappelijk handelsbeleid
Monetaire unie	Douane-unie <i>plus</i> :
Economische unie	<ul style="list-style-type: none"> • vrij verkeer van productiefactoren tussen lidstaten en een gezamenlijk beleid van markt-ordering
Politieke unie	Gemeenschappelijke markt <i>plus</i>
	<ul style="list-style-type: none"> • een gemeenschappelijke munt
	Monetaire unie <i>plus</i> :
	<ul style="list-style-type: none"> • volledige harmonisatie van nationaal economisch beleid van lidstaten
	Economische unie <i>plus</i> :
	<ul style="list-style-type: none"> • harmonisatie van nationaal niet-economisch beleid van lidstaten

Noot: Gebaseerd op Balassa (1961) en Pelkmans (2001).

Aanvankelijk is vooral geprobeerd bestaande (handels)belemmeringen zoveel mogelijk uit de weg te ruimen. Dit proces was min of meer voltooid met de totstandkoming van de gemeenschappelijke markt op 1 januari 1993. Vervolgens is de beleidsintegratie op gang gekomen, waarvan de invoering van de euro tot nu toe het belangrijkste wapenfeit was. Hiermee bereikte het grootste deel van de EU de fase van een monetaire unie. Hoewel ook op andere terreinen – zoals het budgettaire beleid – voortgang is geboekt met de harmonisatie van het nationale economische beleid, is die nog lang niet voltooid. Dit laatste geldt in het bijzonder voor het sociaal-economische beleid, dat in de EU van land tot land nog sterk verschilt. Meer in het algemeen volgt de EU ter zake van macro-economisch en structureel beleid in overwegende mate een benadering van beleidsconcurrentie tussen lidstaten. Wel is er een coördinatiemechanisme in de vorm van de ‘Globale Richtsnoeren’. Hiervan gaat echter in de praktijk geen al te strak keurslijf uit bij de implementatie van aanbevelingen, mede door de bestaande besluitvormingsprocedures in de EU.⁷

⁷ Zie bijvoorbeeld OESO (1999a, blz. 87).

2.2 Manifestaties economische integratie: convergentie en divergentie

Economische integratie kan zich uiten in convergentie en divergentie van de betrokken economieën. Daarbij is het niet alleen van belang op welke economische variabelen de aandacht zich richt: inkomen per hoofd, werkloosheid, prijzen enzovoort. Ook de fase in het integratieproces speelt een rol, evenals de institutionele randvoorwaarden waarin dit zich voltrekt. De theoretische en empirische literatuur hierover is zeer uitgebreid en niet in alle opzichten eensluidend. Hier wordt volstaan met het vermelden van een aantal algemene overwegingen, die kunnen fungeren als een vertrekpunt voor de beschouwingen in latere hoofdstukken.

Er is ruim empirisch bewijs voor de stelling dat de creatie van een gemeenschappelijk handelsgebied en de vorming van een monetaire unie leiden tot een toename van de handel tussen de deelnemende landen, ten gevolge van lagere transactiekosten en de eliminatie van wisselkoersvolatiliteit. Betreft deze handelstoename in overwegende mate zogenoemde ‘intra-industry trade’, dan is het aannemelijk dat de productiestructuren van de lidstaten naar elkaar toe groeien.⁸ Dit werkt een synchrone beweging van nationale conjunctuurecycli in de hand, waardoor de betrokken economieën minder kwetsbaar worden voor asymmetrische schokken.⁹ Integratie bevordert zodoende de diversificatie van nationale productiepakketten, die in de meeste lidstaten van de EU sowieso al groot is.¹⁰ Met andere woorden, handelspatronen en productiestructuren van landen convergeren. In dit scenario is volop ruimte voor zogenoemde ‘catching-up’ van lidstaten met een aanvankelijk productiviteitsnadeel, zodat ook de inkomens per hoofd en de algemene prijsniveaus van landen zullen convergeren.

Of een dergelijk scenario ook het eindstadium van het proces van economische integratie is, staat te bezien. Dit hangt mede af van de vraag in hoeverre er agglomeratievoordelen te behalen zijn, die een impuls vormen om bepaalde productieactiviteiten te concentreren in één dan wel een beperkt aantal regio’s.¹¹

---

⁸ Zie Fidrmuc (2002).

⁹ Deze gedachtegang is in overeenstemming met de zogenoemde endogeniteitshypothese, zoals geformuleerd door Frankel en Rose (1998). In hun visie leiden handelsintegratie en monetaire eenwording er als het ware vanzelf toe dat lidstaten in toenemende mate voldoen aan de voorwaarden voor een optimaal valutagebied.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld Bini-Smaghi en Vori (1992).

¹¹ Zie bijvoorbeeld Krugman (1993) en Krugman en Venables (1996).

Het ontstaan van zulke centra of groeipolen zal bovendien worden bepaald door het gemak waarmee (c.q. de kosten waartegen) industrieën zich kunnen verplaatsen. Kapitaalmobiliteit en andere vestigingsfactoren spelen hier een cruciale rol.

Naarmate regionale specialisatie belangrijker wordt, zullen nationale economieën qua handelspatroon en productiestructuur steeds meer uit elkaar groeien. Het is niet gezegd dat daarmee ook grotere welvaartsverschillen tussen landen zullen optreden. De ervaring in de VS wijst anders uit. Ondanks het feit dat Amerikaanse staten in de regel veel meer gespecialiseerd zijn in bepaalde productieactiviteiten dan de lidstaten van de EU,¹² zijn regionale verschillen in inkomen per hoofd en werkloosheid in de VS veel kleiner. Daaraan moet onmiddellijk worden toegevoegd dat deze egalisatie van regionale welvaartsniveaus in belangrijke mate is toe te schrijven aan de grote arbeidsmobiliteit onder Amerikanen. Zonder dat leidt regionale specialisatie gemakkelijk tot verarming en langdurige stagnatie van perifere regio's.¹³ Economische integratie is dus niet noodzakelijk hetzelfde als economische convergentie.

2.3 Voorwaarden voor succesvolle economische integratie

De twaalf lidstaten van de EMU hebben indertijd hun monetaire soevereiniteit overgedragen aan de onafhankelijke Europese Centrale Bank (ECB). Bijgevolg kunnen regionale verstoringen binnen het desbetreffende gebied – de zogenoemde eurozone – niet langer via het rentebeleid of wisselkoersveranderingen worden opgevangen. Dit stelt eisen aan andere aanpassingsmechanismen. Uit de theorie van de 'optimum currency area' (hierna OCA-theorie), met Mundell (1961) als belangrijkste grondlegger, volgt een groot aantal voorwaarden waaraan de deelnemende landen moeten voldoen. Sinds Mundell heeft de OCA-theorie de nodige verfijningen en nuanceringen ondergaan en is er veel empirisch onderzoek verricht naar de vraag in hoeverre bepaalde landen (zouden kunnen) profiteren van een gemeenschappelijke munt.¹⁴ Deze literatuur heeft een scala aan eisen voor het optimale valutagebied opgeleverd, variërend van de graad van economische openheid van lidstaten tot de mate van politieke integratie. Dit rapport beperkt zich tot de belangrijkste economische aanpassingsmechanismen om regionale verstoringen op te vangen in een monetaire unie:

---

¹² Voorbeelden zijn de auto-industrie in het Middenwesten, financiering en verzekering in het Noordoosten, en de software-industrie in het Westen.

¹³ Zie Braunerhjelm e.a. (2000, hoofdstuk 2).

¹⁴ Zie Mongelli (2002) voor een voortreffelijk overzicht.

(i) loon- en prijsflexibiliteit; (ii) mobiliteit van productiefactoren; en (iii) budgettair beleid. Overigens kan de beleidsmatige beoordeling van deze aspecten niet los worden gezien van de politieke en institutionele context waarbinnen de EMU functioneert.

2.3.1 Loon- en prijsflexibiliteit

Flexibiliteit van lonen en prijzen geldt als de belangrijkste voorwaarde om het hoofd te kunnen bieden aan tijdelijke verstoringen van nationale economieën.¹⁵ Ontbreekt dit mechanisme, dan zullen schokken eerst en vooral tot uitdrukking komen in productie en werkloosheid. De snelheid waarmee reële lonen reageren op veranderingen in de werkloosheid en de mate waarin lonen gedifferentieerd zijn naar banen hangen samen met de institutionele omgeving waarin de loonvorming plaatsvindt: invloed van vakbonden, centrale versus decentrale onderhandelingen, al dan niet algemeen verbindend verklaren van CAO's, (wettelijke) minimumloonregelingen, automatische prijscompensatie, de graad van werkgelegenheidsbescherming en de inrichting van de sociale zekerheid.¹⁶ Verder kan ook de internationale coördinatie door vakbonden, die overigens in de praktijk nog niet sterk ontwikkeld is, van invloed zijn op de mate waarin nationale ontwikkelingen tot uitdrukking komen in de loonvorming.¹⁷ De wenselijkheid van regulering en coördinatie op de arbeidsmarkt is overigens mede afhankelijk van de vraag in hoeverre daarmee arbeidsonrust en bijkomend productieverlies kunnen worden vermeden. De aanpassingsgeneigdheid van prijzen hangt vooral af van de concurrentie op productmarkten, die onder andere wordt bepaald door de (internationale) handelbaarheid van goederen en diensten. Regulering kan hier zowel een positieve (bijvoorbeeld antikartelwetgeving) als een negatieve rol spelen.

2.3.2 Factormobiliteit

Afgezien van beleggingskapitaal, zijn productiefactoren op de korte termijn doorgaans niet erg beweeglijk. Factormobiliteit als aanpassingsmechanisme heeft daarom vooral betekenis voor de langere termijn. Daarnaast is, zoals eerder betoogd, de mate van kapitaal- en arbeidsmobiliteit bepalend voor de mate waarin binnen een monetaire of economische unie kan worden geprofiteerd van

---

¹⁵ Volgens Gros en Hefeker (1999) geldt dit bij weinig internationale arbeidsmobiliteit ook voor de langere termijn.

¹⁶ Zie bijvoorbeeld Blanchard en Wolfers (1999).

¹⁷ Zie bijvoorbeeld Borghijs e.a. (2003).

agglomeratievoordelen. De onderhavige studie richt zich in het bijzonder op de mobiliteit van de productiefactor arbeid vanwege de directe relatie met de inrichting van de sociale zekerheid. Arbeidsmobiliteit betreft overigens niet alleen de beweeglijkheid van werknemers over nationale grenzen, maar ook tussen regio's en tussen banen.

2.3.3 Budgettair beleid

In de VS kunnen regionale verstoringen worden gemitigeerd via een 'public risk sharing facility' (PRS), die voorziet in federale overdrachten aan individuele staten. Door de afwezigheid van een federaal budget ontbeert de EU een dergelijk mechanisme. Daar staat tegenover dat nationale overheden in Europa een zekere speelruimte hebben hun financieringssaldi mee te laten ademen met de conjunctuur via de automatische stabilisatoren. Daarvoor is krachtens het Stabi- liteits- en Groeipact wel vereist dat de begroting structureel in evenwicht is of een overschot laat zien. De Europese systematiek, die vrij van 'burden sharing' is, biedt dus geen ruimte voor het opvangen van permanente schokken, bijvoorbeeld door regionale specialisatietendities, en is daarom geen perfect substituu- tuut voor PRS. Wat dat betreft, hebben de structuurfondsen een grotere ver- wantschap met PRS.

3. Manifestaties van economische integratie in Europa

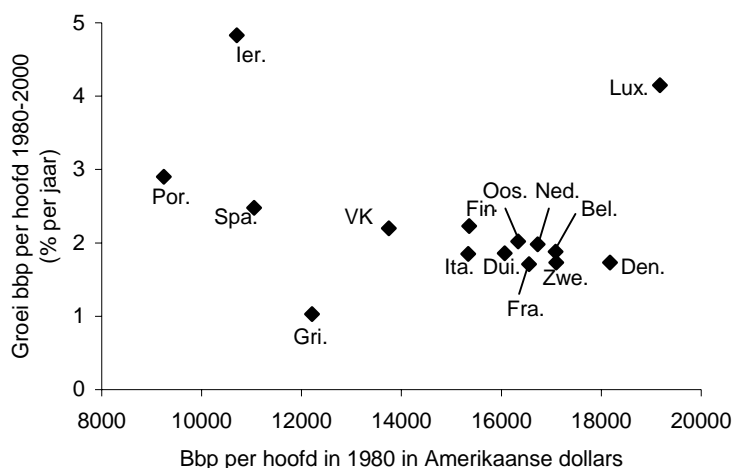
3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt aan de hand van een aantal indicatoren nagegaan hoe de EU zich onder invloed van het integratieproces heeft ontwikkeld, welke verschillen er bestaan tussen lidstaten en in hoeverre deze verschillen afnemen (convergentie) of juist toenemen (divergentie). Achtereenvolgens komen aan de orde de welvaartsontwikkeling, de structuur van productie en handel, en de economische dynamiek (afgemeten aan de flexibiliteit van prijzen en lonen en de mobiliteit van productiefactoren).

3.2 Welvaartsontwikkeling en regionale verschillen

Ofschoon er nog steeds grote verschillen in inkomen per hoofd tussen de lidstaten van de EU bestaan, heeft er de afgelopen twintig jaar wel een zekere convergentie plaatsgevonden. Figuur 3.1 brengt dit in beeld: hoe lager het inkomen per hoofd in 1980, des te hoger in het algemeen de groei ervan. Twee landen onttrekken zich duidelijk aan dit beeld: Griekenland, dat sterk is achtergebleven bij de andere landen, en Luxemburg, dat ten opzichte van de rest van Europa steeds welvarender is geworden. Ierland is ook een uitbijter, zij het in andere

Figuur 3.1 Convergentie bbp per hoofd in EU-15

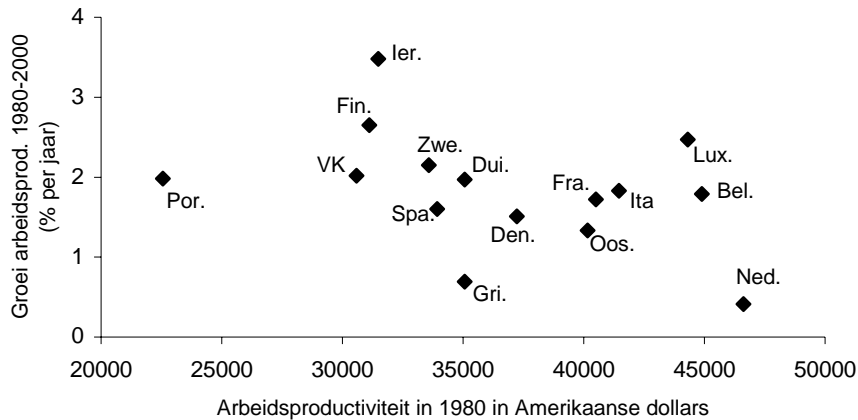
Bron: eigen berekeningen op basis van OESO (2002a, 2003b)

zin, omdat dit land een veel sterkere ‘catching-up’ heeft doorgemaakt dan de overige landen met een (aanvankelijke) welvaartsachterstand. Laten we deze drie landen buiten beschouwing, dan wordt het geconstateerde verband bevestigd door een simpele lineaire regressie ($R^2 = 0,88$).

De ‘catching-up’ blijkt ook uit de groei van de arbeidsproductiviteit, eveneens afgezet tegen het uitgangsniveau in 1980 (zie figuur 3.2). Ook hier is een lineair verband (zonder de drie eerder genoemde landen) significant, zij het iets minder overtuigend ($R^2 = 0,40$).

Figuur 3.2 Convergentie arbeidsproductiviteit in EU-15

Bron: eigen berekeningen uit OESO (2002a, 2003b)

Opvallend is overigens dat het tempo van convergentie laag is, lager ook dan in het wat verdere verleden. Worden de groeicijfers uit figuur 3.1 doorgetrokken naar de toekomst, dan zou het maar liefst zestig jaar duren voordat volledige convergentie is bereikt (de genoemde uitbijters daargelaten). Een dergelijke exercitie is uiteraard hachelijk, omdat de institutionele en demografische omgeving zullen veranderen. Met de komst van de EMU in de jaren 1990 is die omgeving trouwens recentelijk al veranderd. Bovendien kan de gevonden lage convergentiegraad samenhangen met factoren die specifiek zijn voor bepaalde landen of voor de beschouwde periode. Anderzijds is ook het convergentietempo van Amerikaanse staten vrij gering.¹⁸ Daaraan moet echter onmiddellijk

¹⁸ Zie Sala-i-Martin (1996).

worden toegevoegd dat regionale inkomensverschillen in de VS aanzienlijk minder groot waren en zijn dan in Europa, mede ten gevolge van de grote migratiegeneigdheid van de Amerikaanse beroepsbevolking.

Bestaand econometrisch onderzoek is niet eenduidig over de snelheid waarmee nationale of regionale economieën spontaan plegen te convergeren op het punt van inkomens, arbeidsproductiviteit, loonpeil of werkgelegenheid. De precieze schattingen lopen sterk uiteen, variëren met de steekproefperiode en – wellicht belangrijker nog – met de opname van controlevariabelen die corrigeren voor invloeden die specifiek zijn voor bepaalde landen of regio's (zie tabel 3.1). Wel rijst het beeld op dat het proces van absolute convergentie uiterst traag verloopt doordat regio's van elkaar verschillen. Dit hangt deels samen met de institutionele context, die beleidsmatig beïnvloedbaar is en dus op langere termijn geen constante hoeft te zijn. Andere verschillen (in bijvoorbeeld geografische ligging en cultuur) zijn structureel van aard en kunnen ertoe leiden dat absolute convergentie nooit helemaal bereikt wordt. Een complicerende factor is bovendien dat het slechten van institutionele verschillen bepaalde regio's in staat stelt meer te profiteren van de comparatieve voordelen die voortvloeien uit verschillen van de tweede soort. Dit kan per saldo resulteren in divergentie van regionale inkomensniveaus.

3.3 Productiestructuur en handelsoverlap

De gangbare opvatting is dat de meeste lidstaten van de EU veel minder gespecialiseerd zijn in bepaalde productieactiviteiten dan Amerikaanse staten. Tabel 3.2 bevestigt dit beeld voor de industriële sector. Tegelijkertijd blijkt echter dat sinds de jaren zeventig de graad van regionale specialisatie in de VS een gestage afname heeft laten zien, waar deze in de EU per saldo ongeveer gelijk is gebleven. De Amerikaanse tendens tot despecialisatie vloeit volgens Kim (1995) voort uit het feit dat productiefactoren in de VS steeds mobieler zijn geworden in vergelijking met finale goederen en diensten.

Tabel 3.1 Overzicht empirie t.a.v. convergentie welvaartsontwikkeling EU

	Aantal regio's	Periode	Variabele	Convergentiesnelheid	
				Absoluut	Conditioneel
Badinger e.a. (2002)	194	1975-1999	Bbp per hoofd	0	15,7
	194	1975-1999	Bbp per hoofd	1,5	6,9
De la Fuente (2002)	116	1980-1994	Bbp per hoofd	0,9	25,9
Maurseth (2001)	142	1980-1994	Bbp per hoofd	-	0,7
	142	1980-1988	Bbp per hoofd	-	0,6
	142	1989-1994	Bbp per hoofd	-	1,4 ²
Cuadrado-Roura (2001)	109	1977-1994	Bbp per hoofd	1,7	18,0
	109	1977-1986	Bbp per hoofd	1,7	21,0
	109	1986-1994	Bbp per hoofd	0,9	33,8
Gaulier e.a. (1999)	15 (landen)	1960-1990	Bbp per hoofd	-	8,4
Sala-i-Martin (1996)	90	1950-1990	Bbp per hoofd	-	1,8
Martin (2001)	195	1975-1998	Arbeidsproductiviteit	0,2	0,5
	195	1975-1986	Arbeidsproductiviteit	0,7	1,0
	195	1986-1998	Arbeidsproductiviteit	0,2	0,2
Suriñach e.a. (2002)	11 (landen)	1981-2001	Arbeidsproductiviteit	0,7	1,7
Cuadrado-Roura e.a. (2000)	97	1980-1993	Arbeidsproductiviteit	3,5	17,3
Suriñach e.a. (2002)	11 (landen)	1981-2001	Arbeidsk. per werkn.	5,8	10,8
Suriñach e.a. (2002)	11 (landen)	1981-2001	Loonsom per werknemer	4,0	8,3
Tsionas (2000)	15 (landen)	1960-1997	Productiviteit	Nee	
Martin (2001)	195	1975-1998	Werkgelegenheid	Nee	
Cuadrado-Roura (2001)	109	1970-1997	Werkloosheid	Nee	

Noot:

De convergentiesnelheid betreft de gemiddelde procentuele afname van de verschillen per jaar. Absolute convergentie wil zeggen dat alle regio's naar eenzelfde welvaartsniveau toegroeien. Bij conditionele convergentie nemen de verschillen tussen regio's weliswaar af, maar zorgt de invloed van exogene factoren ervoor dat in absolute zin verschillen blijven bestaan.

Tabel 3.2 Industriële specialisatie VS en EU: Gini-coëfficiënten

	1970-1973	1980-1983	1988-1991	1994-1997
VS	0,45	0,41	0,39	0,37
EU	0,25	0,23	0,25	0,26

Noot: Hoe dichter de waarde bij één ligt, des te hoger is de mate van specialisatie.

Bron: Midelfart-Knarvik e.a. (2000)

Achter de getallen in tabel 3.2 gaan – in elk geval voor de EU – grote verschillen tussen lidstaten schuil (zie tabel 3.3). Hoewel met uitzondering van Nederland alle landen nu een minder gediversifieerde industriële sectorstructuur hebben dan aan het begin van de jaren tachtig en er in dit opzicht dus divergentie heeft plaatsgevonden, geldt dat de specialisatiegraad in Europa gering is. Duitsland, Frankrijk en het VK waren dertig jaar geleden zeer gedifferentieerd en zijn dat nog steeds. De kleinere landen in Europa daarentegen zijn – niet geheel verrassend – relatief weinig gediversifieerd, getuige de sterk gespecialiseerde sectorstructuur van Denemarken, Finland, Griekenland, Ierland en Portugal. Daarbij geldt dat Finland en Ierland relatief hoogtechnologische industrieën hebben en sterk afhankelijk zijn van de aanwezigheid van hoogopgeleide werknemers binnen hun landsgrenzen. De zuidelijke lidstaten van de EU zijn vooral gespecialiseerd in langzaam groeiende industrieën, zoals de kledingindustrie, die in belangrijke mate gebruik maken van laagopgeleide arbeidskrachten. Hoewel deze laatste industrieën aanvankelijk sterk verspreid waren over Europa, zijn zij thans vooral gevestigd in de Mediterrane landen.

De vraag rijst welke andere concrete verplaatsingen verantwoordelijk waren voor de geconstateerde trends en door welke economische factoren die werden bewerkstelligd. De volgende algemene noties kunnen worden ontleend aan de literatuur:¹⁹

- Industrieën die veel aan onderzoek en ontwikkeling doen, concentreren zich steeds sterker in landen waar de benodigde menskracht overvloedig aanwezig is.
- Kapitaalintensieve industrieën concentreren zich in landen waar kapitaal overvloedig aanwezig is en de prijs per eenheid dus relatief laag is.
- Landen met een omvangrijk aanbod aan gemiddeld en hoger opgeleide arbeidskrachten zijn (nog steeds) een aantrekkelijke vestigingsplaats voor de niet-ambachtelijke arbeidsintensieve industrieën.
- Het is niet evident dat industrieën met omvangrijke schaalvoordelen zich concentreren in landen met een grote afzetmarkt.

¹⁹ Zie bijvoorbeeld Midelfart-Knarvik e.a. (2000) en Gustavsson (2002).

Tabel 3.3 Specialisatie-index van Krugman

	1970-1973	1980-1983	1985-1988	1990-1993	1994-1997
België	0,314	0,340	0,356	0,378	0,431
Denemarken	0,554	0,545	0,582	0,578	0,578
Duitsland	0,225	0,224	0,259	0,252	0,257
Finland	0,591	0,501	0,513	0,522	0,582
Frankrijk	0,169	0,156	0,175	0,170	0,166
Griekenland	0,527	0,574	0,619	0,666	0,700
Ierland	0,698	0,619	0,661	0,673	0,769
Italië	0,307	0,305	0,296	0,322	0,380
Nederland	0,487	0,543	0,533	0,505	0,495
Oostenrijk	0,307	0,268	0,280	0,288	0,340
Portugal	0,532	0,473	0,562	0,586	0,560
Spanje	0,416	0,269	0,294	0,323	0,317
Ver. Koninkrijk	0,192	0,160	0,168	0,197	0,177
Zweden	0,409	0,381	0,389	0,386	0,480

Noot:

Bij een waarde van nul heeft de desbetreffende lidstaat dezelfde industriële structuur als het gemiddelde van de rest van de EU, terwijl bij een waarde van twee volstrekt geen gelijkennis bestaat. De gepresenteerde indices betreffen het vierjarige gemiddelde, waarbij voor elk land de minimumwaarde vet is weergegeven.

Bron: Midelfart-Knarvik en Overman (2002, blz. 330)

Hoewel de lidstaten van de EU qua industriële sectorstructuur nu minder op elkaar lijken dan twintig à dertig jaar geleden, is vergaande specialisatie nog geen feit. Dit blijkt ook duidelijk als de intra-Europese handelsstromen worden geanalyseerd.²⁰ Voor de meeste lidstaten geldt dat meer dan de helft van de handel als intra-industrieel kan worden gekarakteriseerd (zie tabel 3.4). Dit betekent dat een land producten van een bepaalde industriële sector zowel invoert als uitvoert. Deze zogenoemde handelsoverlap betreft zowel producten die horizontaal gedifferentieerd zijn als goederen die verticaal gedifferentieerd zijn. In het eerste geval zijn de desbetreffende producten op hoofdlijnen hetzelfde, maar verschillen de specifieke kenmerken. In het tweede geval bezitten de desbetreffende producten een verschillende prijs-kwaliteitverhouding.

²⁰ Intra-Europese handel betreft de handel tussen de lidstaten van de EU.

Tabel 3.4 Type handel per land (% totale handel en verandering t.o.v. 1985 in %-punten)

	Intra-industrieel				Inter-industrieel	
	Horizontaal gedifferentieerd		Verticaal gedifferentieerd		1994	'85-'94
	1994	'85-'94	1994	'85-'94		
België/Luxemburg	23.2	+1.6	42.0	+2.2	34.8	-3.8
Denemarken	8.1	-1.1	31.9	0.0	60.0	+1.1
Duitsland	20.5	+1.9	46.9	+3.4	32.6	-5.4
Frankrijk	24.1	+2.8	44.3	+3.6	31.6	-6.4
Griekenland	3.7	+0.8	10.3	-0.6	86.0	-0.2
Ierland	7.9	-0.9	34.4	-1.3	57.7	+2.2
Italië	16.2	+5.8	36.9	-3.1	46.9	-2.8
Nederland	18.9	-0.3	41.9	+5.1	39.3	-4.8
Portugal	7.5	+3.9	23.9	+4.8	68.6	-8.6
Spanje	18.9	+8.7	35.2	+3.3	45.9	-12.0
Verenigd Koninkrijk	16.5	-1.9	47.9	+8.9	35.6	-7.0
EU-12	19.2	+2.0	42.3	+3.1	38.5	-5.1
EU-12 excl. Spa. en Por.	19.5	+1.7	43.1	+3.3	37.4	-5.0

Bron: Fontagné e.a. (1997, blz. 54)

Slechts de handelsstromen van Denemarken, Griekenland, Ierland en Portugal zijn door de relatief sterk gespecialiseerde productie van deze landen grotendeels inter-industrieel van aard. Over het geheel genomen, is het aandeel van de inter-industriële handel binnen Europa echter significant gedaald. Voor zover er handelsspecialisatie binnen de EU plaatsvindt, heeft die dus vooral betrekking op varianten van soortgelijke producten (horizontale differentiatie) en de kwaliteit van producten (verticale differentiatie). Uit tabel 3.5 blijkt dat de toename van de handelsoverlap in de meeste industriële sectoren van de EU het resultaat is van verticale differentiatie. Motorvoertuigen zijn een belangrijke uitzondering. De sterke toename van de horizontaal gedifferentieerde handelsoverlap in deze sector vormt een aanwijzing dat de ontwikkeling van groeipolen zoals die in de VS bestaan (denk aan de auto-industrie in Detroit) vooralsnog geen belangrijk verschijnsel is in Europa.

Tabel 3.5 Type handel per industrie in EU (% totaal en verandering t.o.v. 1985 in %-punten)

	Intra-industrieel				Inter-industrieel	
	Horizontaal gedifferentieerd		Verticaal gedifferentieerd		1994	'85-'94
	1994	'85-'94	1994	'85-'94		
'Non met. mineral products'	11.6	+1.3	38.7	0.0	49.7	-1.4
'Professional goods'	13.9	-3.9	57.9	+0.4	28.3	+3.5
Basismetaal	25.5	-2.0	35.2	+6.1	39.3	-4.2
Chemische producten	20.3	-2.6	45.5	+5.8	34.3	-3.3
Delfstoffen	19.6	+4.4	12.6	-1.0	67.8	-3.4
Elektrische apparaten	14.2	-0.4	53.4	-3.1	32.4	+3.6
Hout en papier	20.2	-3.3	46.9	+10.1	32.9	-6.8
Landbouw	9.3	+2.6	16.8	+5.2	73.9	-7.8
Levensmiddelen	12.5	+0.8	26.6	+8.7	60.9	-9.5
Motorvoertuigen	40.4	+19.1	41.8	+1.9	17.8	-21.0
Niet-elektrische apparaten	14.4	-3.9	58.1	+3.4	27.5	+0.5
Overige industrieën	5.9	-6.0	57.0	+2.0	37.2	+3.9
Overige transportmiddelen	47.6	+1.2	33.8	+6.8	18.5	-8.0
Textiel	10.7	-3.2	40.4	+9.2	48.9	-6.0
Alle industrieën	19.2	+2.0	42.3	+3.1	38.5	-5.1

Bron: Fontagné e.a. (1997, blz. 44)

3.4 Economische dynamiek

De dynamiek van een economie komt tot uitdrukking in de mate waarin en de snelheid waarmee onevenwichtigheden plegen te verdwijnen. Dergelijk evenwichtsherstel vindt plaats via de loon- en prijsvorming, via bewegingen van productiefactoren of via beide. Voor zover deze mechanismen tekortschieten of ongewenste neveneffecten sorteren, is er bovendien een rol weggelegd voor het budgettaire beleid. Deze paragraaf beoogt te inventariseren hoe dynamisch de Europese economie in de genoemde opzichten is ten opzichte van de VS. Mogelijke oorzaken van een tekortschietende dynamiek komen aan de orde in hoofdstuk 4.

3.4.1 Prijsflexibiliteit

Een belangrijk kenmerk van een geïntegreerde economie is dat op de wat langere termijn de wet van één prijs geldt. Dat wil zeggen dat de prijs van een product in het ene land niet – of slechts tijdelijk – verschilt van de prijs van hetzelfde product in het andere land. Dit geldt in het bijzonder voor goederen en diensten die internationaal verhandelbaar zijn. Recent onderzoek van Rogers (2001) wijst uit dat er in de afgelopen tien jaar inderdaad prijsconvergentie heeft plaatsgevonden in de eurozone, zelfs zodanig dat de gemiddelde prijsverschillen tussen Europese steden niet groter zijn dan die tussen Amerikaanse steden (zie tabel 3.6).

Tabel 3.6 Prijsverschillen tussen steden Eurozone en VS (standaarddeviaties)

	1990	1995	1999
<i>Eurozone</i>			
Totaal	0.12	0.12	0.11
Verhandelbare goederen	0.12	0.08	0.06
Niet-verhandelbare goederen	0.27	0.33	0.31
<i>Verenigde Staten</i>			
Totaal	0.16	0.15	0.17
Verhandelbare goederen	0.05	0.04	0.04
Niet-verhandelbare goederen	0.51	0.52	0.57

Bron: Rogers (2001)

Bij deze bevinding past een aantal kanttekeningen. Ten eerste betreft de prijsconvergentie uitsluitend verhandelbare goederen. Voor niet-verhandelbare goederen (waaronder ook diverse diensten) zijn de prijsverschillen juist toegenomen, waardoor de gemiddelde totale prijsniveaus niet of nauwelijks zijn geconvergeerd. Dit geldt overigens ook voor de VS. Ten tweede zijn de resultaten voor de eurozone in belangrijke mate beïnvloed door het feit dat de verschillen in BTW-tarieven tussen de lidstaten aanzienlijk zijn verkleind. Het is daarom niet evident dat de gevonden prijsconvergentie het resultaat is van toegenomen concurrentie c.q. een grotere dynamiek van productmarkten. De prijsconvergentie zoals deze op microniveau wordt gevonden is ook moeilijk in overeenstemming te brengen met empirisch vastgestelde verbanden op macroniveau, die uitwijzen dat in geen van de grotere lidstaten van de EMU de inflatie reageert op prijsverschillen ten opzichte van andere landen.²¹ Dit betekent dat wanneer de concurrentiepositie van een land is verslechterd, deze situatie vrij lang kan

²¹ Zie Berk en Swank (2002).

aanhouden. Hoe dit alles ook zij, er is geen overtuigend bewijs voor de stelling dat de prijsvorming op Amerikaanse markten efficiënter verloopt dan op Europese markten.²²

3.4.2 Loonflexibiliteit

Het langdurige karakter van de werkloosheid in de EU vormt een belangrijke aanwijzing dat de dynamiek van de Europese arbeidsmarkt nog te wensen overlaat.²³ Veelgenoemde oorzaken hiervan zijn een tekortschietende loonflexibiliteit en een geringe arbeidsmobiliteit, zowel binnen als tussen landen (zie paragraaf 3.4.3). Loonflexibiliteit heeft twee dimensies: (1) de betekenis van veranderingen in het algemene loonpeil voor evenwichtsherstel op de arbeidsmarkt en voor de ontwikkeling van de werkgelegenheid; en (2) de mate waarin lonen gedifferentieerd worden naar verschillende productieomstandigheden (loondifferentiatie).

Loonflexibiliteit op macroniveau

Loonflexibiliteit op macroniveau betreft de mate waarin en de snelheid waarmee het algemene loonpeil reageert op arbeidsmarktonevenwichtigheden. De resultaten van econometrisch onderzoek naar de omvang van deze elasticiteiten variëren sterk met de gekozen specificatie van de geschatte Phillipscurve en met de beschouwde waarnemingsperiode. Uit een studie van de OESO (1994) blijkt dat de reële lonen in Duitsland, Frankrijk en Italië *op de lange termijn* ruim drie keer zo sterk reageren op een verandering van de werkloosheid als in de VS en het VK. Daar staat tegenover dat in deze laatste landen de loonaanpassing relatief snel verloopt.²⁴ Layard e.a. (1991) vinden dat het loonpeil in Duitsland, alsmede in Spanje, op lange termijn nauwelijks flexibeler is dan in de VS, maar Frankrijk komt er ook bij hen als (zeer) flexibel uit. Volgens recent onderzoek van Peeters en Den Reijer (2002) zou Spanje echter koploper zijn en de VS andermaal hekkensluiter. Dit laatste resultaat wordt weer gerelativeerd door het werk van Douven (1999), die vindt dat de loonflexibiliteit in de VS – maar ook in Duitsland en het VK – aanzienlijk groter is dan in Frankrijk en Italië. Nederland, voor zover beschouwd in het aangehaalde onderzoek, scoort telkens relatief goed tot zeer goed.

---

²² Galí e.a. (2001) concluderen op basis van geschatte Phillipscurven dat de mate van prijsstarheid in de eurozone weliswaar groot is maar vergelijkbaar met die in de VS.

²³ Zie bijvoorbeeld Blanchard en Portugal (2001).

²⁴ In termen van de mediane vertraging (jaren): VS = 1, VK = 1, Duitsland = 4, Frankrijk = 1½ en Italië = 2.

De verschillen in uitkomsten tussen de diverse studies nopen tot voorzichtigheid bij het trekken van conclusies. Eén ding lijkt echter wel vast te staan, namelijk dat – macro-economisch gezien – de lonen in de meeste Europese landen op de lange termijn flexibeler zijn dan in de VS.²⁵ De reactietijd is echter langer, wat vermoedelijk samenhangt met de in hoofdstuk 4 te bespreken verschillen in arbeidsmarktinstituties. Hoe dit ook zij, uiteindelijk leidt werkloosheid in de EU als geheel tot grotere loonoffers dan in de VS. Dat wil niet noodzakelijk zeggen dat de Europese arbeidsmarkt beter functioneert dan de Amerikaanse. Niet alleen is daarvoor ook van belang hoe snel de lonen zich aanpassen (waar Europa dus in het nadeel is), tevens dient in de beoordeling te worden betrokken welke impuls van loonoffers uitgaat op de werkgelegenheid. Afgaande op de aangehaalde studie van de OESO (1994), ontlopen Europa en de VS elkaar *op de lange termijn* niet veel op dit punt. Uiteindelijk leidt een procent daling van de reële loonvoet in bijna alle landen tot een procent stijging van de werkgelegenheid in de private sector. Dit kan worden verklaard uit het feit dat de geïndustrialiseerde landen over min of meer vergelijkbare productietechnologieën beschikken. De aanpassingssnelheid is in alle beschouwde Europese landen echter aanzienlijk lager dan in de VS.²⁶ Hoewel loonmatiging dus onmiskenbaar werkgelegenheid creëert in Europa (*ceteris paribus*), laat dit effect veel langer op zich wachten dan in de VS, terwijl ook de loonmatiging zelf later tot stand komt.

Loondifferentiatie

Het is aannemelijk dat naarmate de lonen in een economie meer gedifferentieerd zijn, zij beter aansluiten bij de arbeidsproductiviteit van de betrokken werknemers. In de jaren tachtig en negentig is de mate van loondifferentiatie in continentaal Europa niet of nauwelijks veranderd, terwijl in dezelfde periode de loonverschillen in de VS en het VK juist fors zijn toegenomen.²⁷ In België en Duitsland is de loondifferentiatie zelfs afgenomen. In bijna alle lidstaten van de EU zijn de lonen sterker geclusterd rond de mediaan dan in de VS.²⁸ De verschillen in loondifferentiatie tussen landen worden deels verklaard door instituties op de arbeidsmarkt, zoals de organisatiegraad van werknemers en de dekingsgraad van collectieve loonovereenkomsten, die in Europa veel vaker voorkomen dan in de VS.²⁹ Dit verband komt nader aan de orde in paragraaf

---

²⁵ Baddeley e.a. (2000) komen tot een vergelijkbare conclusie op basis van een analyse van regionale loonverschillen in de EU en de VS.

²⁶ In termen van de mediane vertraging (jaren): VS = 1, VK = 4, Duitsland = 2, Frankrijk = 2 en Italië = 5.

²⁷ Zie OESO (1996a, tabel 3.1).

²⁸ Portugal is de enige uitzondering.

²⁹ Zie bijvoorbeeld Borghijs e.a. (2003, blz. 15-18).

4.3, waar de verschillen in loondifferentiatie tussen landen grafisch worden afgebeeld.

3.4.3 Arbeidsmobiliteit

Arbeidsmobiliteit betreft de beweeglijkheid van werknemers tussen banen, tussen regio's binnen een land, en tussen landen. Op alle drie aspecten wordt hieronder kort ingegaan, gebruikmakend van – veelal gebrekkig – cijfermateriaal voor de EU en de VS.

Arbeidsmobiliteit tussen werkgevers

Werknemers in de EU zijn honkvast. In 2000 was slechts 16% van de werkende Europeanen korter dan een jaar in dienst bij hun huidige werkgever, tegenover 30% in de VS.³⁰ Hoewel de arbeidsmobiliteit tussen werkgevers gedurende de jaren 1990 in sommige lidstaten van de EU – waaronder ook Nederland – is toegenomen, geldt dit niet of nauwelijks voor de EU als geheel. Gemiddeld genomen is ongeveer 70% van de Europese werknemers de afgelopen vijf jaar niet van werkgever veranderd. Hierachter gaan grote verschillen tussen lidstaten schuil, met België (80%) en Denemarken (50%) als uitersten van het spectrum.³¹ Deze cijfers zeggen overigens in de eerste plaats iets over de dynamiek van de Europese arbeidsmarkt (of liever het gebrek daaraan). De implicaties voor de efficiënte allocatie van arbeid zijn diffuus. Indien een gebrekkige mobiliteit tussen werkgevers samenhangt met arbeidsmarktkenmerken als werkgelegenheidsbescherming en een gebrekkige loondifferentiatie, mag worden aangenomen dat de welvaartseffecten op de lange termijn negatief zijn. Anderzijds kan veelvuldige 'job hopping' – al dan niet ingegeven door financiële prikkels – leiden tot verlies aan productiviteit, doordat de betrokken werknemers onvoldoende kennis en ervaring opbouwen. Dat dit een relevante factor kan zijn, blijkt bijvoorbeeld uit het verschijnsel dat werkgevers bij conjuncturele tegenslag niet onmiddellijk geneigd zijn personeel te ontslaan (zogenoemde 'labour hoarding').

Arbeidsmobiliteit tussen regio's

Ook de arbeidsmobiliteit tussen regio's is gering in Europa. Enquêteonderzoek van EORG (2001) onder de Europese bevolking laat zien dat maar liefst één op de drie Europeanen niet bereid is binnen het eigen land te verhuizen naar een andere regio om aan het werk te blijven. Bezien we de daadwerkelijke migratie-

---

³⁰ Zie Europese Commissie (2002).

³¹ Zie EORG (2001).

bewegingen binnen landen, dan valt op dat de interne mobiliteit van werknemers in Spanje en Italië veel kleiner is dan die in de West-Europese landen.³² Hierbij past wel de kanttekening dat de statistieken op dit terrein nog diverse onvolkomenheden bevatten en het methodologisch geen uitgemaakte zaak is hoe landen met een uiteenlopende geografische structuur op één noemer kunnen worden gebracht.³³ Niettemin blijkt vrij overtuigend uit de beschikbare data dat de interregionale mobiliteit binnen Europa aanzienlijk lager is dan in bijvoorbeeld de VS en Australië. Daarbij geldt dat de arbeidsmobiliteit tussen regio's in het VK, Frankrijk en, zij het in iets mindere mate, Duitsland hoger is dan het Europese gemiddelde.³⁴

Het is aannemelijk dat de geringe interregionale arbeidsmobiliteit deels verantwoordelijk is voor het feit dat de werkloosheidsverschillen tussen Europese regio's aanzienlijk groter zijn dan die tussen Amerikaanse regio's (zie tabel 3.7). Dit indiceert dat er een relatie is tussen de graad van interregionale arbeidsmobiliteit en een efficiënte allocatie van de beroepsbevolking. Merk overigens op dat Nederland zich in gunstige zin onderscheidt van de andere landen.

Tabel 3.7 Indicatoren van regionale werkloosheidsverschillen in 1997

	Gemiddelde werkloosheid	Aantal regio's	Standaard- deviatie ^a	Variatie- coëfficiënt ^b	Minimum percentage werkloosheid	Maximum percentage werkloosheid
OESO	7.1	594	4.7	62.5	2.4	31.9
EU	10.7	201	5.9	55.0	2.5	31.9
Nederland	5.1	12	0.8	15.5	4.0	7.8
VS	5.5	172	1.6	28.7	2.7	17.3

Noot:

Standaarddeviatie gewogen met de omvang van de beroepsbevolking.

Standaarddeviatie gedeeld door de gemiddelde werkloosheid in het land (vermenigvuldigd met 100).

Bron: OESO (2000, blz. 39)

³² Zie Van der Gaag en Van Wissen (2001).

³³ Zie Bell e.a. (2002).

³⁴ Zie Faini (1999).

Arbeidsmobiliteit tussen landen

Arbeidsmigratie tussen landen van de EU is nog nauwelijks van betekenis, ondanks het feit dat de mogelijkheden daartoe in 1993 zijn vergroot.³⁵ In 2000 verhuisden in de EU slechts 225.000 mensen naar een andere lidstaat.³⁶ Dit komt overeen met 0,1% van de totale bevolking, een percentage dat schril afsteekt bij de situatie in de VS (zie tabel 3.8). Voor ongeveer één op drie Amerikaanse migranten ligt een werkgerelateerde reden ten grondslag aan de beslissing om zich in een andere regio te vestigen.³⁷ De verhuiscapaciteit van een individuele Amerikaan neemt overigens af met zijn inkomensniveau en is vooral groot onder huurders en alleenstaanden.

Tabel 3.8 Migratie in de VS en enkele karakteristieken van migranten binnen regio's, tussen regio's en vanuit het buitenland (1999-2000, als percentage van totale bevolking)

	Percentage dat verhuisd is:				
	Totaal	Binnen zelfde 'county'	Vanuit een andere 'county'... maar binnen zelfde staat	en vanuit een andere staat	Van buiten de VS
Totaal	16.1	9.0	3.3	3.1	0.6
<i>Armoede status:</i>					
Onder armoedegrens	27.6	16.8	4.6	4.4	1.9
100-149 % boven grens	21.2	13.1	3.5	3.9	0.7
> 149 % boven grens	13.7	7.4	3.0	2.8	0.5
<i>Status bewoner huis:</i>					
Eigenaar	9.1	5.0	2.1	1.7	0.3
Huurder	32.5	18.6	5.9	6.4	1.6
<i>Huwelijkse staat:</i>					
Nooit getrouwd	22.9	12.9	3.6	3.6	1.1
Getrouwd	12.0	6.3	2.6	2.6	0.6
Gescheiden	20.5	12.5	4.0	3.8	0.3
Weduwe/weduwnaar	6.9	3.8	1.5	1.5	0.2

Bron: US Census Bureau (2001)

³⁵ Zie Krueger (2000).

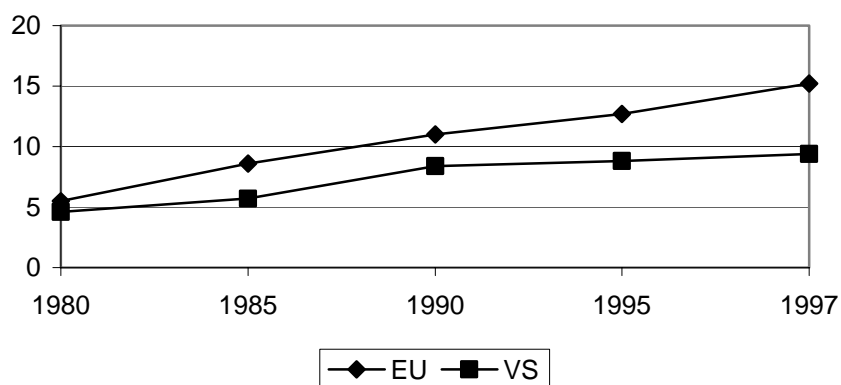
³⁶ Zie Europese Commissie (2002).

³⁷ Zie Schachter (2001).

3.4.4 Kapitaalmobilititeit

De afwezigheid van een mobiele beroepsbevolking in een economische unie hoeft in theorie geen probleem te zijn zolang kapitaal volledig mobiel is, de productiestructuren van de lidstaten identiek zijn en er geen agglomeratievoordelen te behalen zijn. Onder deze omstandigheden zal kapitaal daar worden ingezet waar het de meest productieve aanwending heeft en zullen alle lidstaten uiteindelijk dezelfde kapitaalarbeidsverhouding hebben.³⁸ Een geïntegreerde kapitaalmarkt draagt er aldus toe bij dat landen regionale schokken opvangen door inkomende of uitgaande buitenlandse directe investeringen (BDI).³⁹

Figuur 3.3 Instroom van BDI (voorraad), 1980-1997 (% bbp)

Bron: Braunerhjelm e.a. (2000)

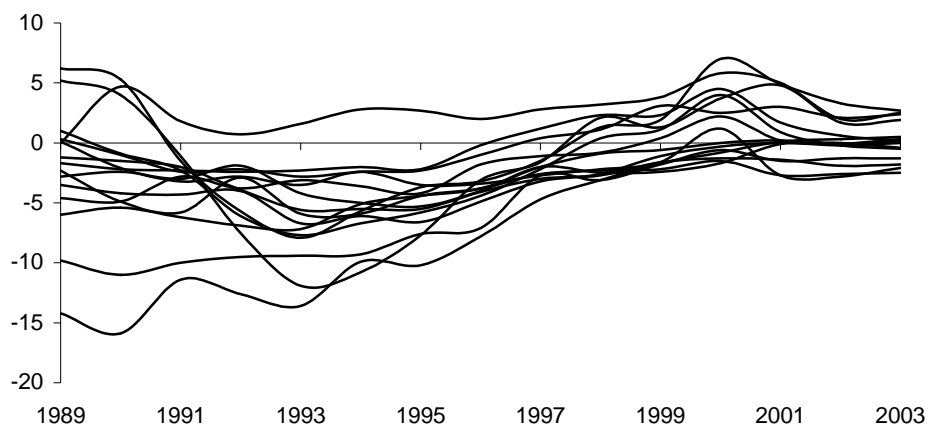
³⁸ Zie o.a. Razin en Sadka (1997).

³⁹ UNCTAD (2002, blz. 291) definieert buitenlandse directe investeringen als: “An investment involving a long-term relationship and reflecting a lasting interest and control by a resident entity in one economy (foreign direct investor or parent enterprise) in an enterprise resident in an economy other than that of the foreign direct investor (FDI enterprise or affiliate enterprise or foreign affiliate)”.

3.5 Budgettair beleid

De verschillen in begrotingssaldo zijn in de EU sinds het eind van de jaren 1980 spectaculair afgenomen (zie figuur 3.4). Waar in 1989 het verschil tussen de lidstaten met het grootste begrotingstekort en het grootste begrotingsoverschot 20,4 procentpunt bedroeg, is dat in 2003 naar verwachting nog maar 5,2 procentpunt.

Figuur 3.4 Begrotingssaldi EU-lidstaten (% van het nationale bbp)

De toegenomen begrotingsdiscipline, die voor een belangrijk deel is afgedwongen door het vooruitzicht en de komst van de monetaire unie – heeft de mogelijkheden om regionale verstoringen met behulp van nationaal begrotingsbeleid te verwerken aanzienlijk gereduceerd. Daartegenover staat echter een toename van de Europese structuurfondsen. Waar deze fondsen in de periode 1989-1993 nog een totaalbudget van 63 miljard euro kenden, was voor de periode 1994-1999 een bedrag van 144 miljard euro beschikbaar. Voor de periode 2000-2006 is het budget verder opgelopen tot 182 miljard euro. Daarbij moet wel bedacht worden dat het budget van de EU nog altijd zeer gering is in vergelijking met dat van de Amerikaanse federale overheid (zie paragraaf 4.5). Bovendien zijn de structuurfondsen er niet voor bedoeld om landen met aanvankelijk hoge tekorten te compenseren.

4. Belemmeringen van economische dynamiek in Europa

4.1 Inleiding

Uit het voorafgaande is gebleken dat de inkomensontwikkeling in de EU over de afgelopen twintig jaar is achtergebleven bij die in de VS, niettegenstaande grote verschillen tussen de lidstaten onderling. Daarbij werd een relatie gelegd met diverse aspecten van de economische dynamiek in de twee blokken en met het budgettaire beleid. Soms kwamen opvallende overeenkomsten naar voren, ondanks uiteenlopende institutionele omgevingen, soms echter ook belangrijke verschillen.

Winst aan economische dynamiek lijkt vooral nog te kunnen worden geboekt op de Europese arbeidsmarkt, waar lonen en werkgelegenheid zich relatief traag aanpassen aan gewijzigde conjuncturele omstandigheden en die – gezien de gebrekkige arbeidsmobiliteit – bovendien sterk nationaal (en regionaal) gesegmenteerd is. De institutionele factoren die mogelijk ten grondslag liggen aan deze kenmerken vormen het hoofdgerecht van de onderstaande beschouwing, die in grote lijnen de indeling van paragraaf 3.4 volgt. De concentratie op de arbeidsmarkt impliceert dat minder lang wordt stilgestaan bij andere institutionele aspecten van economische dynamiek, zoals de werking van productmarkten. Dit wil niet zeggen dat hier geen winst meer te behalen valt voor Europa, maar de ‘business case’ ten opzichte van de VS is op de desbetreffende terreinen minder overtuigend, zoals nader zal worden beargumenteerd. Institutionele belemmeringen van internationale kapitaalmobiliteit blijven buiten beschouwing.

4.2 Prijsflexibiliteit

Afgaande op de in paragraaf 3.4.1 besproken studies, zijn productprijzen in de EMU niet minder flexibel dan in de VS. Sinds 1990 zijn de prijzen van verhandelbare goederen in de landen van de eurozone sterk geconvergeerd. De harmonisatie van BTW-tarieven heeft hierbij een belangrijke rol gespeeld. Minder evident is welke invloed is uitgegaan van de creatie van de gemeenschappelijke markt, de toegenomen coördinatie van het monetaire beleid en de aanscherping van nationaal en communautair mededingingsbeleid.

Niettemin kent de EU nog diverse handelsbarrières en machtsposities, die de flexibiliteit van prijzen in negatieve zin beïnvloeden, althans in theorie. Vooral de dienstverlening wordt nog geplaagd door tal van exportbelemmeringen. Tabel 4.1 biedt hiervan een illustratie. Opvallend is dat slechts een deel van de ge-

signaleerde hindernissen verband houdt met een ongelijk Europees speelveld: verschillen in wet- en regelgeving, subsidiëring van lokale aanbieders en dergelijke. Minstens even belangrijk zijn informele belemmeringen, die beleidsmatig niet of nauwelijks zijn te beïnvloeden. Daarbij scoren vooral taalverschillen en gebrek aan lokale reputatie hoog. Zulke barrières zullen ook in de verdere toekomst blijven bestaan en in meerdere of mindere mate aanleiding geven tot economische machtsconcentratie en prijsstarheid.

Tabel 4.1 Praktische handelsbarrières volgens dienstverleners in de EU

	Handel vanuit thuisbasis		Handel via lokale kantoren	
	Aantal	%	Aantal	%
Verschillen in lokale tradities	29	23,4	17	36,9
Verschillen in handelspraktijken	12	9,8	6	13,0
Noodzaak om lokale taal te gebruiken	50	40,3	24	52,2
Ruimtelijke ordeningsrestricties	11	8,9	8	17,4
Noodzaak van lokale reputatie	36	29,0	35	76,1
Gesubsidieerde lokale aanbieders	29	23,3	16	34,7
Onacceptabele vertraging in betalingen	20	16,1	11	23,9
Complexiteit van buitenlandse wetten	31	25,0	20	43,5
Restricties o.g.v. internat. marketing	10	8,1	8	17,4
Slechte bescherming intellectueel eig.	12	9,7	7	15,2
Geen transparantie in regels	26	20,9	17	36,9
Geen transparantie bij toepassen regels	19	15,3	13	28,3
Opleggen van nationale standaarden	37	29,8	21	45,6
Moeilijk verkrijgbare info. over tenders	28	22,6	14	30,4
Uitzonderingsregels publ. aanbesteding	20	16,1	13	28,3
Hoge administratieve kosten van bieden	28	22,6	14	30,4

Noot:

Aantallen en percentages betreffen de bedrijven die de vermelde belemmering in de praktijk als 'zeer belangrijk' ervaren.

Bron: CSES (2001, blz. 55)

Het is moeilijk te zeggen of een verdere deregulering van productmarkten in Europa zal leiden tot een significante vergroting van de prijsflexibiliteit. Deze doet immers nu al niet onder voor die in de VS, waar productmarkten gemiddeld genomen aanzienlijk vrijer zijn (zie paragraaf 1.2.2). Bovendien is er een natuurlijke grens aan de mate waarin marktimperfecties kunnen worden wegge-

nomen, zeker in de sfeer van de dienstverlening.⁴⁰ Deze kanttekeningen weerspreken niet de wenselijkheid van nieuwe initiatieven op de betrokken beleids-terreinen, maar er is vooralsnog geen overtuigend empirisch bewijs voor de verwachting dat daarvan significante effecten op de prijsvorming zullen uitgaan.⁴¹

4.3 Loonflexibiliteit

Uit paragraaf 3.4.2 kwam naar voren dat het algemene loonpeil in de meeste Europese landen *uiteindelijk* sterker reageert op arbeidsmarktonevenwichtighe-den dan in de VS. De aanpassing duurt relatief lang, maar – in tegenstelling tot wat soms wordt gesuggereerd – zij vindt wel degelijk plaats. Dat heeft ook een inherente logica, daar internationale concurrentie bedrijven op lange termijn dwingt de reële lonen in de pas te laten lopen met de arbeidsproductiviteit. Daarmee wordt overigens ook de loonontwikkeling begrensd in de sectoren die in meerdere of mindere mate economisch zijn ‘afgeschermd’ van het buitenland. Blijft een evenwichtige loonontwikkeling achterwege, dan gaan internati-onaal opererende ondernemingen – en soms hele bedrijfstakken – uiteindelijk ten onder of verplaatsen deze bedrijven (onderdelen van) hun productieproces naar het buitenland. Tegen deze achtergrond is het ook begrijpelijk dat de werk-gelegenheidseffecten van veranderingen in de reële loonvoet op lange termijn niet of nauwelijks verschillen van land tot land.

Zoals gezegd, ligt de *snelheid* waarmee lonen en werkgelegenheid zich in (con-tinentaal) Europa aanpassen wel veel lager dan in de VS. De vraag rijst in hoe-verre dit wordt veroorzaakt door uiteenlopende arbeidsmarktinstuties. Een eer-ste opvallend verschil op dit punt tussen de VS en de EU betreft de mate van ontslagbescherming. Amerikaanse bedrijven ondervinden aanzienlijk minder wettelijke beperkingen om hun personeelsbestand onmiddellijk in te krimpen dan Europese werkgevers.⁴² Ondernemers worden door zulke restricties trou-wens ook ontmoedigd om snel personeel aan te nemen. Ontslagbescherming leidt dus zowel in laag- als in hoogconjunctuur tot relatief hoge aanpassingskos-ten. Hiervan gaat een dempend effect uit op de snelheid waarmee de werkgele-

---

⁴⁰ Dat deregulering niet altijd het beoogde effect op de prijsvorming heeft, blijkt bijvoor-beeld ook uit de liberalisering van het taxiwezen in Nederland. Hiervan is eerst en vooral een onbeheerste groei van het aanbod uitgegaan, zonder dat dit heeft geresulteerd in scherpere tarieven.

⁴¹ Anders ligt dit vermoedelijk voor sectoren die zowel in de EU als in de VS worden be-schermd, zoals de landbouw. Deze problematiek valt buiten het bestek van deze studie.

⁴² Zie tabel 1.4 in paragraaf 1.2 voor een kwantitatief overzicht.

genheid reageert op veranderende economische omstandigheden. Het is minder duidelijk hoe ontslagbescherming de loonvorming beïnvloedt.⁴³ Ontslagbescherming als wettelijk recht vergroot de macht van ‘insiders’ om hogere lonen af te dwingen. Ontslagbescherming in de bredere betekenis van baanzekerheid kan echter ook het resultaat zijn van een sociaal convenant tussen werkgevers en werknemers, waarin werk voor inkomen wordt uitgeruild. Aldus wordt de tucht van de markt als het ware gesimuleerd, een mechanisme dat beter werkt naarmate vakbonden zich het lot van ‘outsiders’ meer aantrekken (anders dan door bescherming van uitkeringsrechten). Onderzoek van Nickel e.a. (2002) wijst uit dat het eerste – loonopdrijvende – effect van werkgelegenheidsbescherming overheerst in de OESO. Wel is dit effect significant zwakker in landen waar loononderhandelingen worden gecoördineerd, wat inhoudt dat vakbonden rekening houden met de geaggregeerde werkgelegenheidseffecten van hun looneisen.⁴⁴

De lage reactiesnelheid van de algemene loonvoet in Europa houdt vermoedelijk mede verband met de grote betrokkenheid van vakbonden in loononderhandelingen en – daaraan gerelateerd – de hoge dekkingsgraad van collectieve arbeidsovereenkomsten (CAO’s).⁴⁵ Volgens cijfers van de OESO (1997, blz. 71) bedraagt deze laatste grootte gemiddeld ongeveer 80% in de EU, tegen 18% in de VS. De meeste CAO’s hebben een looptijd van één of meer jaren, waardoor actuele onevenwichtigheden op de arbeidsmarkt met een zekere vertraging tot uitdrukking komen in de contractlonen. Dit effect wordt bovendien versterkt als sociale partners de werkgelegenheidseffecten van de loonontwikkeling slechts geleidelijk in hun afspraken tot uitdrukking brengen. Uiteraard kan de feitelijke loonontwikkeling afwijken van de overeengekomen contractloontijding. Deze vormt echter in de praktijk een bodem en beperkt zodoende in elk geval de neerwaartse loonflexibiliteit op korte termijn.

Dit alles weerspreekt niet dat CAO’s, de praktijk van het algemeen verbindend verklaren of centrale loonafspraken onder omstandigheden wenselijk kunnen zijn. Ongecoördineerde loonvorming houdt immers geen rekening met negatieve externe effecten en kan daardoor tot suboptimale uitkomsten leiden. Dit geldt in het bijzonder voor continentaal Europa, waar ontslagbescherming, sociale zekerheid, minimumloonregelingen en andere vormen van overheidsingrijpen de werking van de arbeidsmarkt stevig beïnvloeden. De vraag wat daarbij het

---

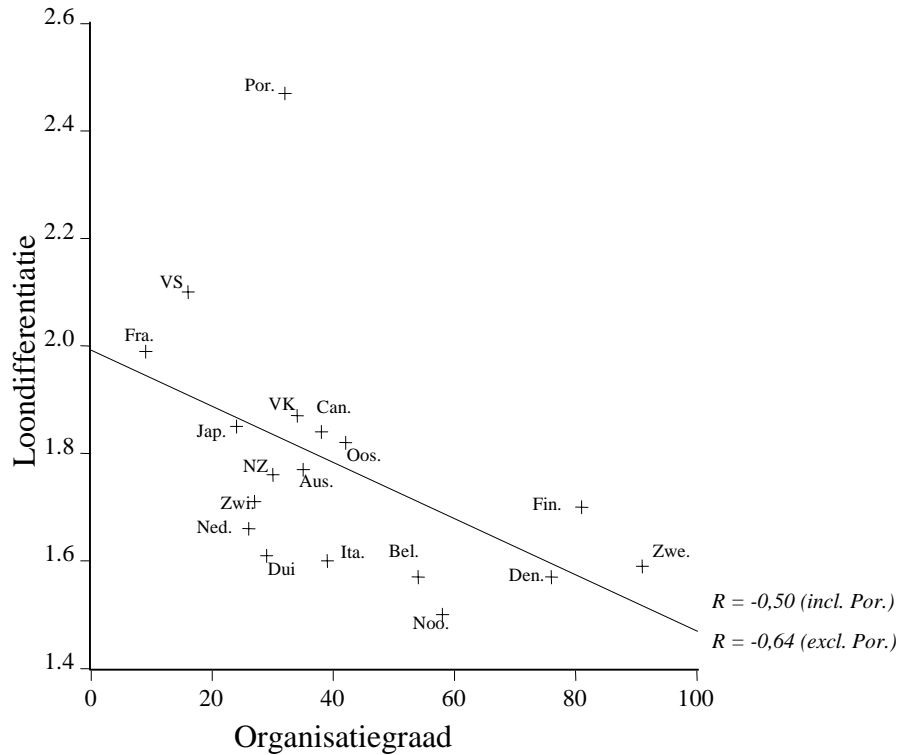
⁴³ Zie Morgan en Mourougane (2001, blz. 9-10) en de daar genoemde referenties.

⁴⁴ Dit resultaat is in overeenstemming met onderzoek van Daveri en Tabellini (2000).

⁴⁵ Zie ook Nickel e.a. (2002).

optimale niveau van coördinatie of centralisatie is, valt op basis van de bestaande literatuur niet eenduidig te beantwoorden.⁴⁶ Wel is het aannemelijk dat de potentiële merites van internationale looncoördinatie in de EU beperkt – zo niet afwezig – zijn, daar de Europese economieën in overwegende mate worden getroffen door asymmetrische schokken (zie ook paragraaf 4.5) en gezien de grote verschillen in arbeidsmarktinstituties tussen de lidstaten.

Figuur 4.1 Loondifferentiatie en organisatiegraad in diverse OESO-lidstaten

Er zijn aanwijzingen dat een hoge organisatiegraad van werknemers en een hoge dekkingsgraad van CAO's de loondifferentiatie beperken.⁴⁷ Dit geldt zowel voor de onderkant als voor de bovenkant van het loongebouw. Figuur 4.1 biedt een illustratie voor de organisatiegraad, maar het verband is ook significant voor de dekkingsgraad van CAO's. Een sterke mate van loondifferentiatie blijkt bovendien samen te gaan met een hoge werkgelegenheid onder laagbetaalde ar-

⁴⁶ Zie Borghijs e.a. (2003, blz. 15-18).

⁴⁷ Zie OESO (1996a, blz. 71-75) en de daar genoemde referenties.

heid, een relatie die overigens deels definitieus bepaald is.⁴⁸ Het is geen uitgemaakte zaak welk belang de genoemde verbanden hebben voor het te voeren arbeidsmarktbeleid. Aangenomen mag worden dat Amerikaanse werknemers meer in overeenstemming met hun productiviteit worden beloond dan hun Europese collega's. Voorts – en wellicht als uitvloeisel hiervan – komen bepaalde laagbetaalde beroepen (zoals liftboys en boodschappeninpakkers) in Europa veel minder voor dan in de VS. Cruciaal is echter de vraag of dit leidt tot een grotere werkloosheid onder relatief laaggekwalificeerde arbeid. Daarvoor bestaan geen krachtige aanwijzingen. Uit OESO (2002b) blijkt dat het percentage werklozen met een lage opleiding in de VS (7,9%) nog iets hoger is dan het gemiddelde voor de OESO (7,4%). Dit beeld verandert niet indien deze cijfers, die betrekking hebben op het jaar 2000, worden gecorrigeerd voor conjuncturele invloeden.

De bovenstaande beschouwing illustreert dat de relatie tussen loondifferentiatie en de arbeidsmarktprestaties van een land buitengewoon diffuus is. Eenvoudige correlatieanalyses op basis van doorsneden van landen laten geen eenduidige conclusies toe,⁴⁹ hetgeen suggereert dat andere invloeden minstens even belangrijk zijn. Dit weerhoudt sommige auteurs niet van krachtige uitspraken op dit punt.⁵⁰ Een populaire opvatting is dat de toenemende vraag naar hooggekwalificeerd personeel in de geïndustrialiseerde wereld twee alternatieve manifestaties heeft: een grotere inkomensongelijkheid via loonflexibiliteit (VS) of een grotere structurele werkloosheid van laaggekwalificeerde arbeid (Europa). Zoals beargumenteerd door Nickel (1997, blz. 71) en anderen, geeft dit beeld op zijn best een karikatuur van de werkelijkheid en op zijn slechtst een valse voorstelling van zaken. Hoge werkloosheidspercentages onder kwetsbare groepen zijn niet uniek voor continentaal Europa maar komen ook voor in de doorgaans als 'flexibel' aangeduide Angelsaksische landen, inclusief de VS (zie eerder). Voorts zijn er aanwijzingen dat de ernst van dit probleem invers varieert met de aanwezigheid van adequate arbeidsbemiddeling en goed georganiseerde scholingsprogramma's, zoals deze in Scandinavië en een aantal Midden-Europese landen bestaan.⁵¹ Hoe de verbanden precies liggen, vergt nader onderzoek. Voorzichtig gezegd, is er echter geen krachtig empirisch bewijs voor de stelling dat de hoge werkloosheid in grote delen van Europa in overwegende mate voortvloeit uit gebrek aan loondifferentiatie.

---

⁴⁸ De correlatiecoëfficiënt op basis van een doorsnede van OESO-lidstaten bedraagt 0,94.

⁴⁹ Zie OESO (1996a, blz. 75).

⁵⁰ Zie bijvoorbeeld Freeman (1995, blz. 19) en Siebert (1997, blz. 46).

⁵¹ Zie Scarpetta (1996), Elmeskov e.a. (1998) en Martin (2000).

4.4 Arbeidsmobiliteit

De geringe mobiliteit van de Europese beroepsbevolking – zowel tussen werkgevers als tussen regio's of landen – is vermoedelijk de belangrijkste aanwijzing voor een tekortschietende dynamiek van de Europese arbeidsmarkt. Over de mogelijke oorzaken hiervan zijn diverse studies verschenen, die in het bestek van dit rapport niet systematisch kunnen worden behandeld.⁵² Volstaan wordt met een aanduiding van de voornaamste institutionele factoren die een rol zouden kunnen spelen. Daarbij wordt onderscheid gemaakt naar de arbeidsmobiliteit binnen landen en die tussen landen. Deze tweedeling is in zoverre kunstmatig dat waar belemmeringen op nationaal niveau worden geïdentificeerd, deze uiteraard ook de arbeidsmobiliteit tussen landen reduceren. Dit is ook beleidsmatig relevant in de zin dat het wegnemen van hindernissen op transnationaal niveau (bijvoorbeeld op het gebied van taal en overdraagbaarheid van zekerheidsrechten) nauwelijks effect zal sorteren als werknemers binnen hun landsgrenzen al weinig mobiel zijn, wat in een groot deel van de EU nog in sterke mate het geval is.

4.4.1 Arbeidsmobiliteit binnen landen

Arbeidsmarktregulering

Arbeidsmarktregulering komt onder andere tot uitdrukking in regelgeving met betrekking tot ontslag, opzegtermijnen, proeftijden, de duur van tijdelijk werk, de reikwijdte van CAO's en minimumlonen. Uit tabel 4.2 blijkt dat werknemers in de EU een grotere wettelijke bescherming genieten dan in de VS, vooral indien zij in vaste dienst zijn. Alleen bij collectief ontslag zijn Amerikaanse werknemers goed beschermd, doordat de betrokken werkgever gebonden is aan een strikte meldingsplicht en lange opzegtermijnen. De tabel laat voorts zien dat er sinds eind jaren tachtig wel een zekere liberalisering heeft plaatsgevonden in de EU, maar dat die uitsluitend betrekking had op tijdelijke krachten. Dit bracht de OESO (1999b, blz. 49-132) ertoe te concluderen dat de effecten van deregulering van de Europese arbeidsmarkt slechts marginaal zijn geweest.

---

⁵² Zie OESO (1999a, hoofdstuk 4) voor een uitgebreide bespreking, waarvan intensief gebruik is gemaakt voor deze paragraaf.

Tabel 4.2 Regulering op de arbeidsmarkt

	Regulier werk		Tijdelijk werk		Coll. ontslag
	Eind jaren	Eind jaren	Eind jaren	Eind jaren	Eind jaren
	'80	'90	'80	'90	'90
West Europa					
België	1,5	1,5	4,6	2,8	4,1
Duitsland	2,7	2,8	3,8	2,3	3,1
Frankrijk	2,3	2,3	3,1	3,6	2,1
Ierland	1,6	1,6	0,3	0,3	2,1
Nederland	3,1	3,1	2,4	1,2	2,8
Oostenrijk	2,6	2,6	1,8	1,8	3,3
VK	0,8	0,8	0,3	0,3	2,9
Zuid Europa					
Griekenland	2,5	2,4	4,8	4,8	3,3
Italië	2,8	2,8	5,4	3,8	4,1
Portugal	4,8	4,3	3,4	3,0	3,6
Spanje	3,9	2,6	3,5	3,5	3,1
Noord Europa					
Denemarken	1,6	1,6	2,6	0,9	3,1
Finland	2,7	2,1	1,9	1,9	2,4
Zweden	2,8	2,8	4,1	1,6	4,5
Verenigde Staten	0,2	0,2	0,3	0,3	2,9

Noot:

De scores in de tabel betreffen het oordeel van de OESO over de striktheid van arbeidsmarktregulering. De scores variëren van 0 tot 6 en zijn hoger naarmate de regulering strikter is. Gegevens over Luxemburg ontbreken.

Bron: OESO (1999b, blz. 66)

Ondanks de grote verschillen in arbeidsmarktregulering tussen de VS en de EU, is het niet evident dat de mate waarin werknemers wettelijk worden beschermd een grote invloed op de arbeidsmobiliteit tussen banen heeft. Ook binnen de EU bestaan namelijk aanzienlijke verschillen in werkgelegenheidsbescherming, die de arbeidsmobiliteit echter niet systematisch lijken te beïnvloeden.⁵³ Evenmin kunnen robuuste conclusies worden getrokken over de effecten van arbeidsmarktregulering op de economische prestaties van een land,⁵⁴ wellicht mede doordat ontslagbescherming in potentie ook positieve welvaartseffecten heeft

⁵³ Zie OESO (1999a, blz. 144, figuur 25).

⁵⁴ Zie OESO (1999b).

(zie paragraaf 3.4.3).⁵⁵ Volgens de eerder aangehaalde studie van Nickel e.a. (2002) ondergaat de werkloosheid in de OESO-regio geen significante invloed van ontslagbescherming. Weliswaar is er een opwaarts effect via de reële loonvoet, vooral bij ongecoördineerde loononderhandelingen (zie ook paragraaf 4.3), maar dit wordt grotendeels tenietgedaan door de efficiëntere ‘job matching’ die per saldo van werkgelegenheidsbescherming uitgaat.⁵⁶

Sociale zekerheid

De geringe mobiliteit van Europese werknemers is door een aantal auteurs in verband gebracht met de generositeit van de bestaande stelsels van sociale zekerheid in de EU.⁵⁷ In deze gedachtegang zouden hoge en langdurige werkloosheidsuitkeringen werknemers ervan weerhouden bij ontslag(dreiging) snel een andere baan te zoeken dan wel te aanvaarden, zeker als deze minder goed betaalt dan de oude (of bestaande) baan. Worden in dat geval bedrijven, bedrijfstakken of regio's getroffen door een specifieke verstoring, dan vertaalt dit zich eerst en vooral in een stijging van de werkloosheid.

Uit tabel 4.3 blijkt dat de gemiddelde werkloosheidsuitkering als percentage van het gemiddelde loon (de zogenoemde ‘replacement rate’) in de meeste lidstaten van de EU aanzienlijk hoger is dan in de VS. Een Amerikaanse werknemer die wordt ontslagen en niet meteen een andere baan vindt, gaat er direct ruim 40% netto op achteruit. Afhankelijk van de gezinssituatie, komen dergelijke – of zelfs grotere – terugvalpercentages echter ook in de EU voor. Het onmiddellijke inkomensverlies (voor een alleenstaande) is het grootst in Griekenland, Ierland, Italië en het VK (alle meer dan 50%), en het kleinst in Luxemburg en Nederland (beide 18%). De verschillen in werkloosheidsuitkering tussen de VS en de EU manifesteren zich vooral op de wat langere termijn. Na een gemiddelde werkloosheidsduur van vijf jaar ontvangt een alleenstaande Amerikaan nog slechts 13% van het gemiddelde loon, waar zijn Europese lotgenoot veel beter af is, tenzij deze in Griekenland of Italië woont.

---

⁵⁵ Daarnaast kan een rol spelen dat de wettelijke bescherming van werknemers zich niet vertaalt in een *gepercipieerde* baanzekerheid, die in bijna alle lidstaten van de OESO is afgenomen in de jaren negentig. Zie OESO (1997, hoofdstuk 5).

⁵⁶ Deze verklaring is enigszins speculatief, daar de invloed van de reële loonvoet op de werkloosheid niet direct te achterhalen is in de analyse van Nickel e.a. (2002). Evenmin wordt ‘job matching’ expliciet gemeten.

⁵⁷ Zie OESO (1999a, blz. 140-142) en de daar genoemde referenties, alsmede het nader te bespreken onderzoek van Nickel e.a. (2002) en het IMF (2003).

Tabel 4.3 'Net replacement rates' voor vier gezinstypen in 1999

	Alleenstaande		Echtpaar		Echtpaar met 2 kinderen		Alleenst. ouder met 2 kinderen	
	1 ^e mnd	Gem. 5 jaar ^a	1 ^e mnd	Gem. 5 jaar ^a	1 ^e mnd	Gem. 5 jaar ^a	1 ^e mnd	Gem. 5 jaar ^a
België	64	57	61	71	64	75	65	77
Denemarken	63	76	63	76	73	84	78	87
Duitsland	60	60	56	57	70	69	71	68
Finland	65	61	71	66	83	72	87	77
Frankrijk	71	47	68	45	72	58	72	59
Griekenland	47	16	47	16	44	17	47	19
Ierland	31	36	44	52	57	62	52	72
Italië ^b	42	4	44	8	53	22	50	18
Luxemburg	82	64	82	80	87	85	87	74
Nederland	82	73	89	80	89	82	81	70
Oostenrijk	60	57	62	59	76	75	73	72
Portugal	79	57	78	62	79	65	80	65
Spanje	74	44	74	46	73	55	76	53
VK	46	56	46	67	49	81	49	74
Zweden	71	69	71	84	78	95	85	70
VS	58	13	60	19	57	53	58	44

Noten:

- De 'replacement rates' in de eerste maand van werkloosheid zijn slechts beperkt vergelijkbaar met de gemiddelde 'replacement rates' over vijf jaar, doordat de OESO is uitgegaan van verschillende representatieve inkomenskenmerken van de respectievelijke gezinstypen. Daardoor kan het voorkomen dat voor hetzelfde gezinstype de 'replacement rate' in de eerste maand van werkloosheid lager is dan de gemiddelde 'replacement rate' over vijf jaar.
- De uitkeringen in Italië zijn gebaseerd op gezinstoelagen. Sociale bijstand is niet meegerekend vanwege het experimentele karakter van dit instrument.

Bron: OESO (2002a), tabellen 3.2 en 3.10

Hoge 'replacement rates' stellen werklozen in staat langer te zoeken naar een baan die past bij hun kennis en vaardigheden.⁵⁸ Hiervan kan in beginsel een welvaartsverhogend effect uitgaan. Anderzijds is de financiële prikkel om een nieuwe baan te accepteren kleiner naarmate de uitkering (langdurig) hoger is,

⁵⁸ Zie Burdett (1979).

gevoegd bij het feit dat de kans om weer aan de slag te komen, afneemt met de duur van de werkloosheid, doordat kennis en vaardigheden verouderd raken.⁵⁹ Een oordeel over de optimale hoogte en de optimale duur van werkloosheidsuitkeringen kan dus uiteindelijk alleen op empirische gronden worden geveld. Een aantal a priori overwegingen is daarbij wel van belang. Ten eerste lijden ontslagen werknemers zelfs in landen met zeer genereuze uitkeringsstelsels een significant inkomensverlies. Aangenomen mag daarom worden dat de prikkel tot acceptatie van een baan vrij universeel is, althans indien deze geen al te grote offers – materieel zowel als niet materieel – ten opzichte van de vorige betrekking met zich brengt. Wordt aan deze laatste voorwaarde niet voldaan, dan is vervolgens relevant in hoeverre sancties worden toegepast bij weigering van een baan (tegen een lager loon dan de uitkering, in een andere regio etc.). Aangezien op dit punt behoorlijke verschillen tussen de uitkeringssystemen van de beschouwde landen bestaan,⁶⁰ zijn de ‘replacement rates’ in tabel 4.3 als maatstaf van financiële prikkels niet volledig vergelijkbaar.⁶¹ Bedacht zij voorts dat relatief lage en kortdurende werkloosheidsuitkeringen slechts één element van activerend arbeidsmarktbeleid vormen. Flankerende maatregelen als actieve arbeidsbemiddeling en scholingsprogramma’s – al dan niet verplicht – kunnen evenzeer van belang zijn (zie ook paragraaf 4.3). Een laatste overweging is dat empirisch onderzoek naar de invloed van de sociale zekerheid op de werking van de arbeidsmarkt in hoge mate geplaagd wordt door de vraag wat precies onder werkloosheid moet worden verstaan. Door verschillen in regelgeving geldt dat wie in het ene land als arbeidsongeschikt is geregistreerd, in het andere land als (structureel) werkloos zou worden aangemerkt. Tegelijkertijd is een deel van de geregistreerde werklozen en arbeidsongeschikten werkzaam in het informele (c.q. zwarte) circuit, dat economisch relevant is – ook voor de dynamiek op de arbeidsmarkt – maar statistisch veel moeilijker waarneembaar is.

De genoemde overwegingen beogen duidelijk te maken dat de hoogte van de ‘replacement rate’ – op zichzelf beschouwd – weinig hoeft te zeggen over de werkloosheid in een land. Een enkel voorbeeld moge dit illustreren. In Griekenland en Italië is de gemiddelde uitkering bij langdurige werkloosheid ten opzichte van het laatstverdiende loon buitengewoon laag, ook in vergelijking met

---

⁵⁹ Zie Ljungqvist en Sargent (1998).

⁶⁰ Zie OESO (1999a). Overigens impliceert het loutere bestaan van sanctiemogelijkheden nog niet dat deze ook worden toegepast.

⁶¹ De vergelijkbaarheid van de ‘replacement rates’ wordt voorts beperkt door vereenvoudigende veronderstellingen bij de bepaling van de invloed van belastingen en subsidies. Zie OESO (2002a). Het is daarom niet evident dat het fenomeen van de armoedeval volledig in de cijfers tot uitdrukking komt.

de VS (zie tabel 4.3). Niettemin kampen deze landen met een aanzienlijke en oplopende structurele werkloosheid (circa 10% in 1998).⁶² Denemarken en Nederland paren daarentegen relatief zeer hoge en langdurige uitkeringen aan een lage en bovendien dalende structurele werkloosheid (resp. 5,6% en 5,0%), overigens om uiteenlopende redenen.⁶³ Simpele correlaties tussen werkloosheidsvoeten en ‘replacement rates’ in de lidstaten van de OESO brengen daarom geen positief verband tussen de respectievelijke variabelen aan het licht, onafhankelijk van de gekozen definities. Daarbij speelt uiteraard ook dat de werkloosheid in een land ook door andere invloeden dan de sociale zekerheid wordt bepaald.

Met dit laatste aspect wordt expliciet rekening gehouden in recent onderzoek van Nickel e.a. (2002) en het IMF (2003) naar de relatie tussen werkloosheid en arbeidsmarktinstituties. Beide studies concluderen uit regressieanalyses op basis van een combinatie van tijdreeksen voor twintig lidstaten van de OESO (periode 1960-1995) dat de generositeit van de sociale zekerheid significant bijdraagt aan (persistente) werkloosheid indien gecorrigeerd wordt voor de effecten van allerlei andere institutionele en conjuncturele factoren. Het IMF presenteert berekeningen die uitwijzen dat een verlaging van de gemiddelde ‘replacement rate’ in de eurozone naar het Amerikaanse niveau, de werkloosheid in de eurozone op lange termijn met ruim 1 procentpunt zou doen dalen. Volgens Nickel en medeauteurs zijn veranderingen in de sociale zekerheid de belangrijkste institutionele verklaring voor de dramatische stijging van de Europese werkloosheid

---

⁶² Zie OESO (1999c, blz. 173, tabel B.3).

⁶³ In Denemarken gelden voor uitkeringsgerechtigden strikte criteria, die via sancties worden afgedwongen (zie Nickel e.a. (2002, blz. 7)), terwijl het Nederlandse werkloosheidscijfer de WAO-problematiek maskeert.

sinds de jaren zestig.⁶⁴ Ofschoon deze bevindingen het belang van de Lissabon-agenda onderstrepen, is enige nuancering vooralsnog geboden. Nadere bestudering van de laatstgenoemde studie leert dat de robuustheid van de geschatte regressievergelijkingen te wensen overlaat. Zo verklaren gewijzigde instituties in Duitsland en Nieuw-Zeeland hoegenaamd niets van de werkloosheidsontwikkeling in deze landen over de afgelopen veertig jaar. Dit weerspreekt niet noodzakelijk de wenselijkheid van sociaal-economische hervormingen in Duitsland, maar illustreert wel hoe moeilijk het kan zijn daarvoor een empirische legitimatie te leveren. Hierbij is overigens mede van belang dat – zoals eerder beargumenteerd – kenmerken van de sociale zekerheid en andere instituties op de arbeidsmarkt slechts bij grove benadering zijn te kwantificeren. Het empirische onderzoek naar systematische invloeden hiervan op de werkloosheid is dan ook nog zeer pril, hoewel veelbelovend. Verwacht mag worden dat vervolgstudies de komende jaren meer licht zullen werpen op een aantal openstaande vragen.⁶⁵

Bij dit alles zij bedacht dat de inrichting van de sociale zekerheid in een land niet alleen door economische motieven wordt bepaald. De opvattingen onder

---

⁶⁴ Uit een recente studie van het Centraal Planbureau blijkt overigens dat de ‘replacement rate’ in de grotere lidstaten van de EU slechts een bescheiden (Frankrijk, VK) dan wel geen (Duitsland, Spanje) invloed heeft op de loonvorming en de zogenoemde evenwichtswerkloosheid. Alleen voor Nederland wordt een (zeer) fors effect aangetoond. Zie Van der Horst (2003). Het bijbehorende persbericht (zie www.cpb.nl/nl/news/2003_21.html) meldt echter enigszins misleidend: “De invloed van collectieve lasten en sociale voorzieningen op de lonen wordt aangetoond voor alle vijf Europese landen” (onze cursivering). Even verderop stelt het persbericht: “In de Verenigde Staten is deze relatie echter niet aanwezig”, want, zo wordt eerder in het persbericht betoogd: “In de Verenigde Staten zijn de sociale voorzieningen veel minder omvangrijk, waardoor vakbonden minder eisen kunnen stellen”. De desbetreffende (deel)relatie is echter bij gebrek aan relevante data voor de Amerikaanse ‘replacement rate’ in het geheel niet onderzocht (i.e. afwezig *verondersteld*). Meer in het algemeen valt op dat het genoemde persbericht geen adequate weergave van de onderzoeksresultaten geeft. Zo begint het persbericht met de constatering “Ook bij hoge en langdurige werkloosheid treden er in Europa geen sterke reële loondalingen op”. De schattingsresultaten van Van der Horst indiceren echter dat de reële lonen in Europa op de lange termijn veel sterker reageren op de werkloosheid dan in de VS. Dit is in overeenstemming met ander onderzoek, zoals besproken in paragraaf 3.4.2 van dit rapport.

⁶⁵ Eén van die vragen is dat de door het IMF berekende werkgelegenheidseffecten van lagere sociale uitkeringen niet goed te rijmen zijn met de schattingsresultaten in de technische bijlage van de studie (appendix 4.1). Dit is opvallend daar het IMF gebruik heeft gemaakt van dezelfde gegevens als Nickel e.a. (2002). De dataset is te downloaden van <http://cep.lse.ac.uk/pubs/abstract.asp?ID=502>.

werknemers over solidariteit en eigen verantwoordelijkheid zijn in de EU gemiddeld genomen aanmerkelijk milder dan in de VS, zoals blijkt uit tabel 4.4. Dit stelt uiteraard grenzen aan de politieke haalbaarheid van drastische hervormingen in de sociale zekerheid en verklaart ook waarom sociale cohesie als belangrijke nevendoelestelling figureert in de verklaring van Lissabon. Tegen deze achtergrond is het ook niet aannemelijk dat het klakkeloos overnemen van de Amerikaanse instituties en arrangementen in Europa precies dezelfde resultaten zal opleveren als in de VS, zoals enigszins wordt gesuggereerd door het IMF (2003). Sanering van de sociale zekerheid zou bijvoorbeeld kunnen leiden tot de opkomst van private verzekeringsvormen of tot een groter beroep op ondersteuning vanuit familiere verbanden bij werkloosheid of andere maatschappelijke tegenslag. In dat geval kunnen de mobiliteitseffecten en de daarmee verbonden welvaartseffecten tegenvallen. Culturele factoren kunnen hier – zeker op de korte termijn – van doorslaggevende betekenis zijn. Zo vormt bijvoorbeeld in Italië de familie een belangrijk sociaal vangnet en biedt deze daarmee tegenwicht aan het relatief sobere stelsel van sociale zekerheid in dat land.⁶⁶ Ook een dergelijke solidariteit kent uiteraard een economische prijs, bijvoorbeeld in de vorm van een relatief hoge structurele werkloosheid (zie eerder), maar kennelijk is men bereid die te betalen.

Tabel 4.4 Meninge n over armoede en eigen verantwoordelijkheid

Stellingen:	EU	VS
<i>Mensen die beneden de armoedegrens leven, zijn gevangen in een armoedeval:</i>		
Ja	60%	29%
Nee	40%	71%
<i>Toeval bepaalt het genoten inkomen:</i>		
Ja	54%	30%
Nee	46%	70%
<i>Mensen die beneden de armoedegrens leven, zijn lui:</i>		
Ja	26%	60%
Nee	74%	40%

Bron: Alesina e.a. (2001, blz. 243)

De woningmarkt

Het bezit van een eigen woning kan een belemmering vormen om een baan in een andere regio te aanvaarden. Dit geldt in het bijzonder als koop en verkoop van een huis hoge transactiekosten met zich meebrengen. Binnen de OESO-

⁶⁶ Zie Braunerhjelm e.a. (2000, blz. 53 e.v.) voor een uitgebreidere beschouwing.

regio varieert het eigenwoningbezit aanzienlijk van land tot land, maar een systematische invloed op de werkloosheid is moeilijk aantoonbaar.⁶⁷ Dit hangt wellicht mede samen met het feit dat wisseling van baan meestal geen verandering van woonplaats inhoudt.⁶⁸ Voorts is het opvallend dat het eigenwoningbezit in landen met een relatief mobiele beroepsbevolking bovengemiddeld is: Australië, Canada, het VK en de VS.⁶⁹ Vermoedelijk is daarom niet zozeer het eigenwoningbezit zelf de relevante factor, als wel de hoogte van de transactiekosten die met koop en verkoop van een huis gemoeid zijn.⁷⁰

Aangezien woningschaarste in 'booming areas' zich meestal niet beperkt tot de koopsector, kunnen ook huurders belemmerd worden zich in een andere regio te vestigen. Dit vertaalt zich doorgaans in lange wachttijden voor beschermde huurwoningen of in relatief hoge huren in de vrije sector. Deze verschijnselen zijn van alle tijden en doen zich niet alleen voor in de EU. Wel leidt huurbescherming, zoals die in veel Europese landen nog bestaat, tot rantsoeneringseffecten op de woningmarkt, die een efficiënte regionale allocatie van de beroepsbevolking in de weg kunnen staan.

4.4.2 Arbeidsmobiliteit tussen landen

Waar Europese werknemers al relatief honkvast zijn binnen landsgrenzen, is hun mobiliteit daarbuiten verwaarloosbaar klein. Dat is niet altijd zo geweest. In de jaren zestig en zeventig waren er aanzienlijke migratiestromen van Zuid naar Noord Europa, maar deze zijn nagenoeg opgedroogd. Dit hangt deels samen met het toegenomen welvaartspeil in Zuid Europa.⁷¹ Voorts zijn er aanwijzingen dat de arbeidsmobiliteit in de EU is verminderd door de algemene stijging van de werkloosheid, die migratie risicovoller heeft gemaakt voor de betrokkenen.⁷²

---

⁶⁷ Zie Nickel e.a. (2002, blz. 33 en 37).

⁶⁸ Zie OESO (1999d).

⁶⁹ Zie OESO (1999a, blz. 139-140).

⁷⁰ Deze transactiekosten worden in belangrijke mate bepaald door overdrachtsbelasting, die in de VS verwaarloosbaar is maar in de EU soms wel 10% van de gemiddelde huizenprijs bedraagt. Zie OESO (1999d). Gros (1996) levert empirische aanwijzingen voor een beslissende invloed van de desbetreffende transactiekosten op de arbeidsmobiliteit. Verder laten recente berekeningen van Van Ommeren en Van Leuvensteijn (2003) voor Nederland zien dat de hoge transactiekosten bij aankoop van een woning het aantal verhuizingen bij eigenwoningbezitters sterk beperken.

⁷¹ Zie bijvoorbeeld Faini en Venturini (1993).

⁷² Zie OESO (1999a, blz. 134-137), Braunerhjelm e.a. (2000, blz. 52) en de daar genoemde referenties.

Meer in het algemeen wordt de arbeidsmobiliteit tussen lidstaten door dezelfde factoren beperkt als de arbeidsmobiliteit binnen lidstaten. Wel gelden voor migratie tussen Europese landen additionele belemmeringen, die in de VS een veel minder grote rol spelen.

Verschillen in taal en cultuur tussen landen vormen één van die hindernissen. Waar de VS slechts één officiële voertaal kent, heeft de EU er negen. Dit aantal zal bovendien nog toenemen met de uitbreiding van de Unie. Dat de taal een relevante factor is, blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de internationale arbeidsmobiliteit het hoogst is onder professionals, die doorgaans meerdere talen beheersen, en onder beroepen waarvoor een goede beheersing van de landstaal geen vereiste is (zoals in de bouw).⁷³ Het slechten van de taalbarrière voor de middengroepen is vermoedelijk een kwestie van lange adem.⁷⁴ Een belangrijke complicatie daarbij is dat de prikkel om te investeren in taalonderwijs gering is zolang grote groepen van de bevolking internationale arbeidsmobiliteit niet beschouwen als een optie in hun loopbaanplanning. In deze zin bestaat er een moeilijk te doorbreken catch-22, die nog wordt versterkt – in elk geval symbolisch – door de cultivering van taalverschillen in de officiële circuits van de EU.

De internationale arbeidsmobiliteit in de EU wordt verder belemmerd door tal van institutionele factoren.⁷⁵ Het verkrijgen van een verblijfsvergunning vergt nog vaak grote inspanningen, zeker voor tijdelijke contractanten en werklozen. Diploma's behaald in andere lidstaten worden niet altijd erkend, een probleem dat vooral in de overheidssector speelt. Het meenemen van sociale zekerheidsrechten is aan strikte regels gebonden en soms onmogelijk (bijvoorbeeld in geval van bijstandsuitkeringen). Nog problematischer is de overdracht van aanvullende pensioenrechten, doordat de nationale pensioenstelsels sterk uiteenlopen ('defined benefit' versus 'defined contribution', prijs- versus loonindexatie etc.). Pensioenbreuk speelt overigens ook binnen lidstaten. Een werknemer die in zijn loopbaan vijf keer wisselt van werkgever, kan 30 procent van zijn pensioenopbouw prijsgeven ten opzichte van een collega die altijd bij dezelfde werkgever blijft. Eén en ander weerspreekt niet dat er de afgelopen dertig jaar goede vorderingen zijn gemaakt op de betrokken beleidsterreinen, maar het Europese speelveld is nog verre van gelijk.

---

⁷³ Zie OESO (1999a, blz. 123).

⁷⁴ Slechts eenderde van de bevolking in de EU spreekt Engels als vreemde taal, 15% Frans, en minder dan 10% Duits. Zie Eurostat (1997).

⁷⁵ Zie OESO (1999a, blz. 145-155) voor een meer uitputtende bespreking.

4.5 Budgettair beleid

Zoals uiteengezet in paragraaf 2.3.3, voorziet het Amerikaanse budgettaire systeem in federale overdrachten aan individuele staten en beperkt daarmee in potentie regionale inkomensdivergentie.⁷⁶ Een aanvankelijke daling van het inkomen van een staat met 1 dollar ten opzichte van het nationale gemiddelde brengt zodanige overdrachten op gang dat de relatieve inkomensdaling uiteindelijk beperkt blijft tot circa 60 dollarcent. Dergelijke calculaties houden echter geen rekening met de budgettaire reactie van de staten zelf op regionale verstoringen. Wordt hiervoor gecorrigeerd, dan blijkt de compenserende invloed van federale overdrachten in het gegeven voorbeeld gemiddeld slechts zo'n 20 dollarcent te bedragen.⁷⁷ Dit plaatst de stabilisatiefunctie van de Amerikaanse 'public risk sharing facility' enigszins in perspectief.

Ofschoon de Europese begrotingssystematiek, zoals bepaald in het Stabiliteits- en Groeipact (SGP), geen interregionale verzekering kent, kan een individuele lidstaat zijn begroting wel enigermate mee laten ademen met de nationale conjunctuur (via de zogenoemde automatische stabilisatoren). Uitgaande van een evenwichtige begroting over de middellange termijn (de SGP-norm), bedraagt de benedenwaartse fluctuatiemarge 3% (de Maastricht-norm), bijzondere omstandigheden daargelaten. Gezien de recente begrotingsperikelen in een aantal (vooral grote) lidstaten, wordt deze ruimte – in feite een intertemporele verzekering – niet als buitengewoon comfortabel ervaren. Dit hangt in de eerste plaats samen met de omstandigheid dat de begrotingen van een aantal landen nog niet structureel in evenwicht zijn, zodat de genoemde fluctuatiemarge niet volledig kan worden benut. Ook los hiervan is er echter een geneigdheid tot procyclisch begrotingsbeleid, vooral tijdens hoogconjunctuur.⁷⁸ Bovendien blijken landen in de aanloop naar verkiezingen een expansief budgettair beleid te voeren ('electoral manipulation of fiscal policy').⁷⁹

Het is denkbaar dat het SGP beter zou werken indien vanuit een Europese federale begroting regionale overdrachten plaatsvonden. De wenselijkheid hiervan staat of valt met de omvang en frequentie van asymmetrische schokken waardoor de lidstaten van de EU – en de eurozone in het bijzonder – worden getroffen.

---

⁷⁶ Zie bijvoorbeeld Sachs en Sala-i-Martin (1992).

⁷⁷ Zie Fatás (1998).

⁷⁸ Zie bijvoorbeeld Haffner (2003).

⁷⁹ Zie Buti en Van den Noord (2003).

fen. Daarover zijn diverse studies verschenen.⁸⁰ Hoewel deze niet voor alle lidstaten tot eensluidende conclusies komen, lijken asymmetrische schokken de overhand te hebben, vooral in perifere landen als Griekenland, Ierland, Italië, Portugal en Spanje. Of de omvang en de aard van deze schokken zodanig zijn dat zij de instelling van een ‘public risk sharing facility’ in de EU rechtvaardigen, is vooralsnog onzeker. Dit hangt mede af van de vraag in hoeverre lidstaten zich meer zullen specialiseren in specifieke productieactiviteiten. Zoals beargumenteerd in paragraaf 3.3, wijzen historische tendenties enigszins in deze richting, al zijn concrete toekomstvoorspellingen op dit punt moeilijk te geven. Hoe dit ook zij, de wenselijkheid van een supranationaal fonds voor interregionale stabilisatie in de EU kan op economische gronden niet zonder meer worden verworpen. Een dergelijke faciliteit zou wel zodanig moeten worden vormgegeven dat geen herverdelingsmachine ontstaat, die louter gebaseerd is op politieke koehandel tussen de lidstaten. Daarvoor is in elk geval noodzakelijk dat interregionale overdrachten slechts conjuncturele divergenties mitigeren en zodoende een tijdelijk karakter hebben.

De ervaringen met de Europese investeringsfondsen⁸¹ stemmen niet onverdeeld optimistisch over de effectiviteit van interregionale overdrachten in de EU. Dergelijke fondsen beogen het proces van ‘catching-up’ in relatief achtergebleven regio’s van de EU te bespoedigen. Onderzoek van onder anderen Boldrin en Canova (2001) laat zien dat, hoewel de overdrachten – in overeenstemming met hun bedoeling – naar de armere regio’s gaan, er geen aantoonbare effecten op de economische prestaties van die regio’s zijn.⁸² Waar ‘catching-up’ plaatsvindt (in termen van arbeidsproductiviteit), is die eerder het resultaat van natuurlijke economische processen, “in the usual and hard way: by expelling labor from the unproductive and inefficient sectors, and by adopting more efficient production processes where flexible labor markets allow it”. Middelfart-Knarvik en Overman (2002) gaan nog verder door te concluderen dat de structuurfondsen meer kwaad dan goed doen, daar deze een efficiënte allocatie van productiefactoren in de weg staan. Het kennelijke gebrek aan effectiviteit van interregionale overdrachten is overigens niet een typisch Europees probleem, maar doet zich ook voor in de VS.⁸³

---

⁸⁰ Zie Heeringa (1997) voor een evaluatie.

⁸¹ Deze fondsen betreffen de structuurfondsen, het cohesiefonds en het Europese investeringsfonds.

⁸² Zie ook Ederveen en Gorter (2002).

⁸³ Zie Sala-i-Martin (1996).

5. Samenvatting en afsluitende opmerkingen

De belangrijkste bevindingen van dit rapport kunnen als volgt worden samengevat:

- De inkomenskloof tussen de EU en de VS is de afgelopen twintig jaar per saldo flink gegroeid. Dit werd vooral veroorzaakt door een relatief slecht presterende arbeidsmarkt in de EU. Hoewel de werkloosheid per saldo is afgenomen, bevindt deze zich nog altijd op een veel hoger niveau dan in de VS en is deze grotendeels langdurig van aard. De relatief hoge mate van inactiviteit in de EU komt voorts tot uitdrukking in de lage participatiegraad van de beroepsbevolking en het kleine aantal gewerkte uren per werknemer.
- De verschillen in economische ontwikkeling tussen de lidstaten van de EU zijn aanzienlijk. De meeste landen met een aanvankelijke achterstand in welvaart en productiviteit zijn relatief snel gegroeid, zodat nationale inkomensniveaus zijn geconvergeerd. Dit proces verloopt overigens erg traag. Een invloed van de Europese investeringsfondsen op dit proces kan niet worden aangetoond.
- Ook de arbeidsmarktsituatie verschilt sterk van land tot land, waarbij vooral de grote continentaal Europese landen met hun persistent hoge werkloosheidspercentages in ongunstige zin opvallen.
- De lidstaten van de EU hebben ten opzichte van de afzonderlijke Amerikaanse staten nog altijd een geringe specialisatiegraad. Vooral in de grote landen is de sectorstructuur van de (industriële) productie zeer divers, terwijl de zogenoemde handelsoverlap in alle landen behalve Denemarken en Ierland is toegenomen. Het is dus niet evident dat zich in de EU op belangrijke schaal groeipolen ontwikkelen.
- Hoewel productmarkten in het continentale deel van de EU veel sterker zijn gereguleerd dan in de VS, vertaalt dit zich niet zichtbaar in een grotere mate van prijsstarheid. Het empirische bewijs voor deze stelling komt overigens voort uit een zeer beperkt aantal studies en is niet buitengewoon robuust.
- De dynamiek van de Europese arbeidsmarkt lijkt wel significant te worden beïnvloed door regulering en bestaande instituties. Hoewel het algemene loonpeil in de meeste lidstaten van de EU uiteindelijk sterker reageert op arbeidsmarktnevenwichtigheden dan in de VS, wordt de snelheid van het aanpassingsproces beperkt door ontslagbescherming en collectieve loonvorming. Overigens geldt dit in mindere mate voor landen waar loononderhandelingen worden gecoördineerd, wat inhoudt dat vakbonden rekening houden met de geaggregeerde werkgelegenheidseffecten van hun looneisen. Verder is de mate van loondifferentiatie in praktisch alle lidstaten van de EU (veelal aanzienlijk) geringer dan in de VS, samenhangend met een hoge

organisatiegraad van werknemers en een hoge dekkingsgraad van CAO's. Dit vertaalt zich echter niet in een systematisch grotere werkloosheid onder relatief laaggekwalificeerde arbeid, een probleem waarmee ook de VS te kampen hebben.

- De arbeidsmobiliteit in de EU – zowel binnen als tussen landen – steekt schril af bij de mobiliteit van Amerikaanse werknemers. Hieraan liggen deels factoren als taal en cultuur, en deels institutionele belemmeringen ten grondslag. Ook zijn er aanwijzingen dat de Europese arbeidsmobiliteit wordt beperkt door de vaak hoge transactiekosten die met koop en verkoop van een eigen woning zijn gemoeid.
- De lidstaten van de eurozone worden (nog) in overwegende mate getroffen door asymmetrische schokken. Mocht deze situatie zich in de toekomst voortzetten dan wel versterken, dan zou instelling van een supranationaal fonds voor interregionale stabilisatie een welkome aanvulling kunnen zijn op de ruimte die het Stabiliteits- en Groeipact biedt om zulke schokken – intertemporeel – binnen het nationale begrotingsbeleid op te vangen. De effectiviteit van een dergelijk fonds staat of valt echter met de specifieke vormgeving, die in elk geval zodanig moet zijn dat interregionale overdrachten tijdelijk van aard zijn.

Gezien de grote verschillen in arbeidsmarktdynamiek en sociale zekerheid tussen de lidstaten van de EU zullen wenselijke hervormingen van land tot land verschillen. Daarom komt het wellicht goed uit dat arbeidsmarktbeleid en sociaal beleid nog nationale competenties zijn. Beleidsconcurrentie en 'best practices' passen bovendien goed in een omgeving waar supranationale besluitvorming uiterst stroef verloopt. Anderzijds is de gebrekkige dynamiek van product- en arbeidsmarkten in bepaalde opzichten ook een gezamenlijk Europees probleem. Het uitblijven van structurele hervormingen in grote landen als Duitsland en Frankrijk heeft uiteraard ook consequenties voor de rest van de EU. Bovendien hoort bij een volledig geïntegreerde markt dat productiefactoren geen formele of informele belemmeringen ondervinden om zich in een ander land van de Unie te vestigen. Op dit punt is nog veel te winnen en dat kan alleen met een gemeenschappelijke Europese aanpak. Daarbij komt dat de EU geen eiland in de wereld is. Het speelveld van Europese bedrijven wordt meer en meer mondiaal bepaald en dat vraagt ook om beleidsafstemming met landen buiten de EU. De recent aangewakkerde discussie over de harmonisatie van boekhoudregels vormt daarvan een treffende illustratie.

Het feit dat de economische prestaties van de EU in het algemeen achterblijven bij die van de VS wil niet zeggen dat de Amerikaanse instituties de panacee zijn

voor alle Europese problemen. De Lissabon-agenda adresseert immers niet alleen het gebrek aan economische dynamiek in de EU maar ook de sociale cohesie. Sociale cohesie heeft een aspect van rechtvaardigheid, dat onder andere verbonden is met de hoogte en de duur van uitkeringen, en een sociaal dynamisch aspect, dat de volume-effecten van het vigerende systeem van sociale zekerheid betreft. Voor zover deze laatste effecten als ongunstig moeten worden beoordeeld (sociale uitsluiting, inertie en dergelijke) rijst de vraag of deze vermijdbaar zijn zonder het rechtvaardigheidsbeginsel al te veel geweld aan te doen. In dit opzicht is het Amerikaanse voorbeeld wellicht niet de ideale 'benchmark', omdat in de VS een vrij eenzijdige keuze voor prikkels via het prijsmechanisme (hoogte en duur uitkeringen) is gemaakt. Er zijn ook andere mechanismen denkbaar, zoals een sollicitatieplicht en strenge keuringseisen bij arbeidsongeschiktheid. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat dergelijke eisen in grote delen van de Unie al bestaan, in de praktijk vaak moeilijk afdwingbaar zijn en mede daardoor niet hebben kunnen verhinderen dat langdurige inactiviteit een blijvende plaag in bijna alle lidstaten is geworden. Wel zijn in delen van de EU goede ervaringen opgedaan met actieve arbeidsbemiddeling en effectieve scholingsprogramma's.

Met de toetreding van een groot aantal Oost-Europese landen is de EU drastisch van samenstelling veranderd. Het is vooralsnog onduidelijk wat dit gaat betekenen voor de economische dynamiek in Europa. Aangenomen mag worden dat de desbetreffende landen – net als Ierland, Portugal en Spanje – een proces van 'catching-up' zullen doormaken, wellicht geholpen door omvangrijke kapitaalstromen vanuit het Westen. Of er daarnaast grote arbeidsstromen (in omgekeerde richting) op gang zullen komen moet worden afgewacht, evenals de mogelijke consequenties daarvan voor de huidige lidstaten van de EU.

Referenties

- Alesina, A., E. Glaeser en B. Sacerdote (2001), Why doesn't the United States have a European style welfare state?, *Brookings Papers on Economic Activity*, vol. 2, blz. 187-277.
- Ark, B. van en R.H. McGuckin (1999), International comparisons of labor productivity and per capita income, *Monthly Labor Review*, vol. 122(7), blz. 33-41.
- Baddeley, M., R. Martin en P. Tyler (2000), Regional wage rigidity: the European Union and United States compared, *Journal of Regional Science*, vol. 40, blz. 115-142.
- Badinger, H., W.G. Müller en G. Tondl (2002), Regional convergence in the European Union (1985-1999): a spatial dynamic panel analysis, IEF Working Paper, nr. 47.
- Balassa, B. (1961), *The theory of economic integration*, Irwin, Homewood (Ill.).
- Bell, M., M. Blake, P. Boyle, O. Duke-Williams, Ph. Rees, J. Stilwell en G. Hugo (2002), Cross-national comparison of internal migration: issues and measures, *Journal of Royal Statistical Society A*, vol. 165, blz. 435-464.
- Berk, J.M. en J. Swank (2002), Regional price adjustment in a monetary union: the case of EMU, *De Nederlandsche Bank, Meb Series*, nr. 2002-07.
- Bini-Smaghi, L. en S. Vori (1992), Rating the EC as an optimal currency area: is it worse than the US?, in: R.O. O'Brien (red.), *Finance and the international economy: the AMEX Bank Review prize essays*, vol. 6, Oxford University Press, Oxford, blz. 78-104.
- Blanchard, O.J. en J. Wolfers (1999), The role of shocks and institutions in the rise of European unemployment: the aggregate evidence, *NBER Working Paper Series*, nr. 7282, National Bureau of Economic Research, Cambridge (Mass.).
- Blanchard, O.J. en P. Portugal (2001), What hides behind an unemployment rate: comparing Portuguese and U.S. labor markets, *American Economic Review*, vol. 91(1), blz. 187-207.
- Boldrin, M. en F. Canova (2001), Inequality and convergence in Europe's regions: reconsidering European regional policies, *Economic Policy*, vol. 16(32), blz. 207-253.
- Borghijs, A., S. Ederveen en R. de Mooij (2003), European wage coordination: nightmare or dream to come true?, *CPB Discussion Paper*, nr. 17, Centraal Planbureau, Den Haag.
- Braunerhjelm, P., R. Faini, V. Norman, F. Ruane en P. Seabright (2000), Integration and the regions of Europe: how the right policies can prevent polarization, *Monitoring European Integration*, nr. 10, CEPR, Londen.

- Burdett, K. (1979), Unemployment insurance payment as a search subsidy: a theoretical analysis, *Economic Inquiry*, vol. 42, blz. 333-343.
- Buti, M. en P. van den Noord (2003), Discretionary fiscal policy and elections: the experience of the early years of EMU, *Economics Department Working Paper 351*, OESO, Parijs.
- CSES (2001), Barriers to trade in business services: final report for the European Commission, Brussel.
- Cuadrado-Roura, J.R. (2001), Regional convergence in the European Union: from hypothesis to the actual trends, *The Annals of Regional Science*, vol. 35(3), blz. 333-356.
- Cuadrado-Roura, J.R., T. Mancha-Navarro en R.Garrido-Yserte (2000), Regional productivity patterns in Europe: an alternative approach, *The Annals of Regional Science*, vol. 34, blz. 365-384.
- Daveri, F. en G. Tabellini (2000), Unemployment, growth and taxation in industrial countries, *Economic Policy* (April), blz. 49-90.
- Douven, R.C.M.H. (1999), Equilibrium rates and wage flexibility in Europe, *Onderzoeksmemorandum*, nr. 157, Centraal Planbureau, Den Haag.
- Ederveen, S. en J. Gorter (2002), Does European cohesion policy reduce regional disparities?, *CPB Discussion Paper*, nr. 15, Centraal Planbureau, Den Haag.
- EORG (2001), The social situation in the European Union, *Eurobarometer* vol. 54(2), Brussel.
- Elmeskov, J., J.P. Martin en S. Scarpetta (1998), Key lessons for labour market reforms: evidence from OECD countries' experiences, *Swedish Economic Policy Review*, vol. 5(2), blz. 205-252.
- Europese Commissie (2000), Europese Raad van Lissabon: conclusies van het voorzitterschap, persbericht 100/1/00, Brussel.
- Europese Commissie (2002), Commission's action plan for skills and mobility, COM(2002) 72, Brussel.
- Europese Commissie (2003), Progress on the Lisbon strategy, *Commission Staff Working Paper*, SEC(2003)25, Brussel.
- Eurostat (1997), *Eurostat Yearbook 1997*, Luxemburg.
- Faini, R. (1999), European migrants: an endangered species?, in: R. Baldwin, D. Cohen, A. Sapir en A. Venables (red.), *Market integration, regionalism and the global economy*, Cambridge University Press, Cambridge, blz. 228-251.
- Faini, R. en A. Venturini (1993), Trade, aid and migrations: some basic policy issues, *European Economic Review*, vol. 37, blz. 435-442.
- Fatás, A. (1998), Does EMU need a fiscal federation?, *Economic Policy*, vol. 13(26), blz. 165-203.

- Fidrmuc, J. (2002), The endogeneity of the optimum currency area criteria, intra-industry trade, and EMU enlargement, Working Paper, Oesterreichische Nationalbank, Wenen.
- Fontagné, L., M. Freudenberg en N. Péridy (1997), Trade patterns inside the single market, CEPII Working Paper, nr. 1997-07, Parijs.
- Frankel, J.A. en A.K. Rose (1998), The endogeneity of the optimum currency area criteria, *Economic Journal*, vol. 108(449), blz. 1009-1025.
- Freeman, R.B. (1995), Are your wages set in Beijing?, *Journal of Economic Perspectives*, vol. 9(3), blz. 15-32.
- Fuente, A. de la (2002), Convergence across countries and regions: theory and empirics, UFAE and IAE Working Papers, nr. 555.02, Instituto de Análisis Económico (CSIC).
- Gaag, N. van der en L.J.G. van Wissen (2001), Economic developments and internal migration propensities, paper gepresenteerd op European Population Conference 2001, Helsinki.
- Galí, J., M. Gertler en J.D. López-Salido (2001), European inflation dynamics, NBER Working Paper Series, nr. 8218, National Bureau of Economic Research, Cambridge (Mass.).
- Gaulier, G., C. Hurlin en J.P. Philippe (1999), Testing convergence: a panel data approach, *Annales d'Economie et de Statistique*, vol. 55-56, blz. 411-27.
- Gorter, J. en A. Parikh (2003), How sensitive is FDI to differences in corporate income taxation within the EU?, *De Economist*, vol. 151(2), blz. 193-204.
- Gros, D. (1996), A reconsideration of the optimum currency area approach: the role of external shocks and labour mobility, CEPS Working Document, nr. 101, Centre for European Policy Studies, Brussel.
- Gros, D. en C. Hefeker (1999), Factor mobility, European integration and unemployment, in: EC/DGV – OECD/DEELSA Seminar: wages and employment, Europese Commissie, Brussel, blz. 125-146.
- Gustavsson, P. (2002), The dynamics of European industrial structure, FIEF Working Paper Series 2002, nr. 176.
- Haffner, R.(2003), EU-landen vervallen in oude fouten, *Economisch Statistische Berichten*, nr. 4393, blz. 46.
- Heeringa, W.F. (1997), Een Europees stabiliserend begrotingsbeleid?, *De Nederlandsche Bank, Meb Series*, nr. 1997-6.
- Horst, A. van der (2003), Structural estimates of equilibrium unemployment in six OECD economies, CPB Discussion Paper, nr. 19, Centraal Planbureau, Den Haag.
- IMF (2003), *World economic outlook: growth and institutions*, Washington DC, hoofdstuk 4.

- Kim, S. (1995), Expansion of markets and the geographic distribution of economic activities: the trends in U.S. regional manufacturing structure, *Quarterly Journal of Economics*, vol. 110(4), blz. 881-908.
- Krueger, A.B. (2000), From Bismarck to Maastricht: the march to European Union and the labor compact, *Labour Economics*, vol. 7, blz. 117-134.
- Krugman, P. (1993), Lessons of Massachusetts for EMU, in: F. Torres en F. Giavazzi (red.), *Adjustment and growth in the European Monetary Union*, Cambridge University Press, New York.
- Krugman, P. en A.J. Venables (1996), Integration, specialization and adjustment, *European Economic Review*, vol. 40(3-5), blz. 959-967.
- Layard, R., S. Nickell en R. Jackman (1991), *Unemployment: macroeconomic performance and the labour market*, Oxford University Press, Oxford.
- Ljungqvist, L., en T.J. Sargent (1998), The European Unemployment Dilemma, *Journal of Political Economy*, vol. 106, blz. 514-550.
- Martin, J.P. (2000), What works among active labour market policies?: evidence from OECD countries, *OECD Economic Studies*, nr. 30, OESO, Parijs, blz. 79-112.
- Martin, R. (2001), EMU versus the regions? Regional convergence and divergence in Euroland, *Journal of Economic Geography*, vol. 1(1), blz. 51-80.
- Maurseth, P.B. (2001), Convergence, geography and technology, *Structural Change and Economic Dynamics*, vol. 12(3), blz. 247-276.
- Menil, G. de (1999), Real capital market integration in the EU: how far has it gone? What will the effect of the euro be?, *Economic Policy*, vol. 14(28), blz. 167-201.
- Midelfart-Knarvik, K.H. en H.G. Overman (2002), Delocation and European integration: is structural spending justified?, *Economic Policy*, vol. 17(35), blz. 322-359.
- Midelfart-Knarvik, K.H., H.G. Overman, S.J. Redding en A.J. Venables (2000), *The location of European industry: report prepared for the Directorate General for Economic and Financial Affairs*, Europese Commissie, Brussel.
- Mongelli, F.P. (2002), "New" views on the optimum currency area theory: what is EMU telling us?, *ECB Working Paper*, nr. 138, Frankfurt.
- Morgan, J. en A. Mourougane (2001), What can changes in structural factors tell us about unemployment in Europe?, *ECB Working Paper*, nr. 81, Frankfurt.
- Mundell, R.A. (1961), A theory of optimum currency areas, *American Economic Review*, vol. 51, blz. 657-665.
- Nickell, S. (1997), Unemployment and labor market rigidities: Europe versus North America, *Journal of Economic Perspectives*, vol. 11(3), blz. 55-74.

- Nickell, S., L. Nunziata, W. Ochel en G. Quintini (2002), The Beveridge curve, unemployment and wages in the OECD from the 1960s to the 1990s, Centre for Economic Performance, Londen.
- Nicoletti, G. en S. Scarpetta (2003), Regulation, productivity and growth: OECD evidence, Economics Department Working Paper 347, OESO, Parijs.
- Nicoletti, G., S. Scarpetta en O. Boylaud (1999), Summary indicators of product market regulation with an extension to employment protection legislation, Economics Department Working Paper 226, OESO, Parijs.
- OESO (1994), The OECD jobs study: evidence and explanations, Parijs.
- OESO (1996a), Employment Outlook, Parijs.
- OESO (1996b), Economic Outlook, Parijs.
- OESO (1997), Employment Outlook, Parijs.
- OESO (1999a), EMU: facts, challenges and policies, Parijs.
- OESO (1999b), Employment protection and labour market performance, in: OECD Employment Outlook, blz. 49-132.
- OESO (1999c), Implementing the OECD jobs strategy: assessing performance and policy, Parijs.
- OESO (1999d), Economic survey of Denmark, Parijs.
- OESO (2000), Disparities in regional labour markets, in: OECD Employment Outlook, blz. 32-78.
- OESO (2002a), Benefits and wages, Parijs.
- OESO (2002b), Economic Outlook, nr. 71, Parijs.
- OESO (2002c), Labour Force Statistics, Parijs.
- OESO (2003a), Main economic indicators, Parijs.
- OESO (2003b), National accounts of OECD countries – main aggregates: Volume I, Parijs.
- OESO (2003c), The sources of economic growth in OECD countries, Parijs.
- Ommeren, J. van en M. van Leuvensteijn (2003), New evidence of the effect of transaction costs on residential mobility, CPB Discussion Paper, nr. 18, Centraal Planbureau, Den Haag.
- Peeters, H.M.M. en A.H.J. den Reijer (2002), On wage formation, wage development and unemployment flexibility: a comparison between European countries and the United States, Research Memorandum WO, nr. 712, De Nederlandsche Bank, Amsterdam.
- Pelkmans, J. (2001), European integration: methods and economic analysis, 2nd edition, Prentice Hall, Harlow.
- Razin, A. en E. Sadka (1997), International migration and international trade, in: M.R. Rosenzweig en O. Stark (red.), Handbook of Population and Family Economics, North Holland, Amsterdam, blz. 851-887.

- Rogers, J.H. (2001), Price level convergence, relative prices and inflation in Europe, International Finance Discussion Papers, nr. 699, Board of Governors of the Federal Reserve System, Washington.
- Sachs, J. en X. Sala-i-Martin (1992), Fiscal federalism and optimum currency areas: evidence from Europe and the United States, in: M. Canzoneri, V. Grilli en P. Masson (red.), Establishing a central bank: issues in Europe and lessons from the US, Cambridge University Press, Cambridge.
- Sala-i-Martin, X.X. (1996), Regional cohesion: evidence and theories of regional growth and convergence, European Economic Review, vol. 40, blz. 1325-1352.
- Scarpetta, S. (1996), Assessing the role of labour market policies and institutional settings on unemployment: a cross country study, OECD Economic Studies, nr. 26, OESO, Parijs, blz. 43-98.
- Schachter, J. (2001), Why people move, Current Population Reports, May 2001, US Census Bureau.
- SER (2001), Arbeidsmobiliteit in de EU, Den Haag.
- Siebert, H. (1997), Labour market rigidities: at the root of unemployment in Europe, Journal of Economic Perspectives, vol. 11(3), blz. 37-54.
- Suriñach, J., J. C. Duque, J. López-Tamayo, A. Mora en R. Ramos (2002), Convergence of labour costs and productivity in Europe: evidence and policy issues, Grup D'anàlisi Quantitativa Regional, DOCT 02R15.
- Tsionas, E.G. (2000), Productivity convergence in Europe, Eastern Economic Journal, vol. 26(3), blz. 297-320.
- UNCTAD (2002), World investment report 2002: transnational corporations and export competitiveness, New York.

Bijlage A   Decompositie groei bbp per hoofd in EU en VS

<i>EU-15</i>		1980	1985	1990	1995	2000
Bbp	Y	5293.0	5711.0	6717.7	7268.0	8300.5
Bevolking totaal	P	355444	359329	364394	371232	376484
Bevolking 15-64	P ₁₅₋₆₄	229560	240751	244900	248568	251539
Beroepsbevolking	L	155023	160363	169526	168468	175578
Werkgelegenheid	E	145992	144033	156107	150415	160997
<i>Bevolking totaal = 100</i>						
Bevolking 15-64	P ₁₅₋₆₄	64.6	67.0	67.2	67.0	66.8
Beroepsbevolking	L	43.6	44.6	46.5	45.4	46.6
Werkgelegenheid	E	41.1	40.1	42.8	40.5	42.8
<i>Bevolking 15-64 = 100</i>						
Beroepsbevolking	L	67.5	66.6	69.2	67.8	69.8
Werkgelegenheid	E	63.6	59.8	63.7	60.5	64.0
<i>Beroepsbevolking = 100</i>						
Werkgelegenheid	E	94.2	89.8	92.1	89.3	91.7
Bbp per hoofd	Y/P	14891	15894	18435	19578	22047
<i>Gem. groei per jaar</i>		1980-1985	1985-1990	1990-1995	1995-2000	1980-2000
Bbp	Y	1.53%	3.30%	1.59%	2.69%	2.28%
Bevolking totaal	P	0.22%	0.28%	0.37%	0.28%	0.29%
Bevolking 15-64	P ₁₅₋₆₄	0.96%	0.34%	0.30%	0.24%	0.46%
Beroepsbevolking	L	0.68%	1.12%	-0.13%	0.83%	0.62%
Werkgelegenheid	E	-0.27%	1.62%	-0.74%	1.37%	0.49%
Bbp per hoofd	Y/P	1.31%	3.01%	1.21%	2.40%	1.98%
Arbeidsproductiviteit	Y/E	1.81%	1.65%	2.34%	1.31%	1.78%
Arbeidsmarkt	E/P	-0.49%	1.34%	-1.11%	1.08%	0.20%
- werkgelegenheid	E/L	-0.94%	0.50%	-0.62%	0.53%	-0.13%
- participatie	L/P ₁₅₋₆₄	-0.27%	0.77%	-0.42%	0.59%	0.17%
- demografie	P ₁₅₋₆₄ /P	0.74%	0.06%	-0.07%	-0.04%	0.17%

Noot: bbp (bruto binnenlands product) in constante prijzen en koopkrachtpariteiten van 1995 (mld. \$), bevolking en werkgelegenheid in 1000 personen.

Bronnen: OESO (2002c, 2003b)

<i>Verenigde Staten</i>		1980	1985	1990	1995	2000
Bbp	Y	4771.9	5563.5	6520.5	7338.4	8955.1
Bevolking totaal	P	227726	238466	249973	263082	275372
Bevolking 15-64	P ₁₅₋₆₄	150729	158517	164619	171982	181954
Beroepsbevolking	L	108544	117167	126424	133646	142054
Werkgelegenheid	E	100907	108855	120430	126242	136399
<i>Bevolking totaal = 100</i>						
Bevolking 15-64	P ₁₅₋₆₄	66.2	66.5	65.9	65.4	66.1
Beroepsbevolking	L	47.7	49.1	50.6	50.8	51.6
Werkgelegenheid	E	44.3	45.6	48.2	48.0	49.5
<i>Bevolking 15-64 = 100</i>						
Beroepsbevolking	L	72.0	73.9	76.8	77.7	78.1
Werkgelegenheid	E	66.9	68.7	73.2	73.4	75.0
<i>Beroepsbevolking = 100</i>						
Werkgelegenheid	E	93.0	92.9	95.3	94.5	96.0
Bbp per hoofd	Y/P	20955	23330	26085	27894	32520
<i>Gem. groei per jaar</i>		1980-1985	1985-1990	1990-1995	1995-2000	1980-2000
Bbp	Y	3.12%	3.23%	2.39%	4.06%	3.20%
Bevolking totaal	P	0.93%	0.95%	1.03%	0.92%	0.95%
Bevolking 15-64	P ₁₅₋₆₄	1.01%	0.76%	0.88%	1.13%	0.95%
Beroepsbevolking	L	1.54%	1.53%	1.12%	1.23%	1.35%
Werkgelegenheid	E	1.53%	2.04%	0.95%	1.56%	1.52%
Bbp per hoofd	Y/P	2.17%	2.26%	1.35%	3.12%	2.22%
Arbeidsproductiviteit	Y/E	1.57%	1.16%	1.43%	2.46%	1.65%
Arbeidsmarkt	E/P	0.60%	1.08%	-0.08%	0.64%	0.56%
- werkgelegenheid	E/L	-0.01%	0.50%	-0.17%	0.33%	0.16%
- participatie	L/P ₁₅₋₆₄	0.52%	0.77%	0.24%	0.09%	0.40%
- demografie	P ₁₅₋₆₄ /P	0.09%	-0.19%	-0.15%	0.21%	-0.01%

Noot: bbp (bruto binnenlands product) in constante prijzen en koopkrachtpariteiten van 1995 (mld. \$.), bevolking en werkgelegenheid in 1000 personen.

Bronnen: OESO (2002c, 2003b)

RESEARCH MEMORANDA

- 9201 A.L. Bovenberg, D.P. Broer and E.W.M.T. Westerhout**
Public pensions and declining fertility in a small open economy: An intertemporal equilibrium approach
- 9300 J. van Sinderen**
Over pre-economen, beleidseconomen en wetenschappers
- 9301 A. Knoester and J. van Sinderen**
Taxation and the abuse of environmental policies: A supply-side view
- 9302 A.L. Bovenberg and R.A. de Mooij**
Do environmental taxes yield a double dividend?
- 9303 D.P. Broer, E.W.M.T. Westerhout en A.L. Bovenberg**
The tax treatment of pension savings in a small open economy
- 9304 A.L. Bovenberg and R.A. de Mooij**
Environmental policy in a small open economy with distortionary labor taxes: A general equilibrium analysis
- 9305 S. Smith and H.R.J. Vollebergh**
The European carbon excise proposal: A 'green' tax takes shape
- 9306 B.J. Heijdra and D.P. Broer**
Fiscal and monetary policy in a dynamic model of imperfect competition
- 9307** See Papers and Proceedings 9300
- 9308 J.B. Burbidge and W.M. Scarth**
Eliminating interest taxation and tariffs: The underpinnings for recent Canadian policy
- 9401** See Papers and Proceedings 9400
- 9402 S. Cnossen**
Administrative and compliance costs of the VAT: A review of the evidence
- 9403 A. Lindbeck**
Uncertainty under the welfare state: Policy-induced risk
- 9404 M.W. Toen-Gout and M.M. Jongeling**
Investments in infrastructure and economic growth
- 9405 A.L. Bovenberg and R.A. de Mooij**
Environmental tax-reform and endogenous growth
- 9406 P.R. Koutstaal, H.R.J. Vollebergh and J. de Vries**
Hybrid carbon incentive mechanisms for the European Community
- 9500 B. de Vries**
Een halve eeuw werk, werk en de werking van de arbeidsmarkt
- 9501 H.R.J. Vollebergh and R. Laan**
Incentives and efficiency in the museum market
- 9502 J.J.M. Kremers and T.D. Lane**
The implications of cross-border monetary aggregation
- 9503 M.W. Toen-Gout and J. van Sinderen**
The impact of investment in infrastructure on economic growth
- 9504 H.P. van Dalen**
Intertemporal substitution in public and private consumption
- 9505 A. Lindbeck**
Welfare state incentives with endogenous habits and norms
- 9506 A. Knoester**
Why a depreciating currency does not improve the current balance
- 9507 H.P. van Dalen and O.H. Swank**
Government spending cycles: Ideological or opportunistic?
- 9508 A. Knoester**
The inverted Haavelmo effect and its implications for European economic policy
- 9509 J. van den Bergh en R.A. de Mooij**
Economische groei en milieubehoud: Visies vergeleken
- 9510 R. Goudriaan and D. Moolenaar**
Decentralization and public library performance

- 9601 J.J.M. Kremers**
Privatisering en marktwerking: Een economisch perspectief
- 9602 R.A. de Mooij, J. van Sinderen and M.W. Toen-Gout**
Welfare effects of different public expenditures and taxes in the Netherlands
- 9603 D.P. Broer and B.J. Heijdra**
The intergenerational effects of the investment tax credit under monopolistic competition
- 9604 S. Cnossen**
Reform and harmonization of company tax systems in the European Union
- 9605 A.L. Bovenberg and B.J. Heijdra**
Environmental tax policy and intergenerational distribution
- 9606 A. Knoester and P. Donselaar**
Effects of exchange rate changes in a multi-country model and the mismatch phenomenon
- 9607 K. Koedijk and J.J.M. Kremers**
Market opening, regulation and growth in Europe
- 9608 B. de Vries en R.A.J. Dur**
Verzilverend vergrijzen
- 9609 R.A.J. Dur**
Explaining unemployment trends in the Netherlands
- 9610 C. Oudshoorn and J.A. Vijlbrief**
Towards a renewal of economic policy
- 9611 A.C. Moons**
Oligopolistic competition and economic development
- 9701 C. Oudshoorn**
Omgevingsveranderingen, systeemkosten en institutionele vernieuwing
- 9702 R.A. de Mooij, P.J.G. Tang and R. Nahuis**
European Energy Taxes and Border-tax Adjustments
- 9703 H.R.J. Vollebergh**
Environmental externalities and social optimality in biomass growthmarkets
- 9704 H.P. van Dalen and A. Klamer**
Blood is thicker than water; Economists and the Tinbergen legacy
- 9705 J. van Sinderen and P.A.G. van Bergeijk**
General equilibrium modelling and competition in The Netherlands
- 9706 R.J. Barro**
Determinants of democracy
- 9707 R.A.J. Dur and O.H. Swank**
The role of governmental agreements in breaking political deadlock
- 9708 M.A. Carree and A.R. Thurik**
Small firms and economic growth
- 9709 B.J. Heijdra and J.P. Kooiman**
Efficiency and redistributive aspects of environmental tax policy in a small open economy
- 9710 S. Cnossen**
Dual income taxation: The Nordic experience
- 9711 S. Cnossen**
VATs in CEE countries: a survey and analysis
- 9712 R.H.J.M. Gradus and E. Dijkgraaf**
Cost savings of contracting out refuse collection
- 9801 S. Cnossen en A.L. Bovenberg**
Belastingen in de 21e eeuw: Een kritische verkenning
- 9802 S. Cnossen**
Global trends and issues in value added taxation
- 9803 A. Knoester**
Real wages and taxation in ten OECD countries: Some further results
- 9804 R.U. Ayres**
Technology, energy and materials
- 9805 E. Dijkgraaf, R.C.G. Haffner, P.T. van der Schans en M. Varkevisser**
De rol van de overheid in de containeroverslagmarkt
- 9806 E. Dijkgraaf and H.R.J. Vollebergh**
Environmental Kuznets revisited: Time-series versus panel estimation: The CO₂ case
- 9807 R.C.G. Haffner en N. van Hulst**
Marktwerkingsbeleid in Nederland: terugblik en toekomst

- 9808 E. Dijkgraaf and H.R.J. Vollebergh**
Incineration or dumping? A social cost comparison of waste disposal options
- 9901 P.A.G. van Bergeijk**
*Systeembreuken:
Staat de economie nu écht met lege handen?*
- 9902 Th.J.A. Roelandt, P.W.L. Gerbrands and P.A.G. van Bergeijk**
Markets and innovativeness: Does structure influence innovation performance?
- 9903 P. Donselaar, H.B.M. van der Laan en J. van Sinderen**
Een economische beschouwing van het millenniumprobleem
- 9904 M. van Gelderen, M. Frese and R. Thurik**
Strategies, uncertainty and performance of small business startups
- 9905 R.F.T. Aalbers, D.L.F. Bressers, E. Dijkgraaf, P.J. Hoogendoorn en S.C. de Klerk**
Een level playing field op de Nederlandse elektriciteitsmarkt
- 9906 E. Dijkgraaf, R.H.J.M. Gradus and B. Melenberg**
The institutional choice of refuse collection. Determining variables in the Netherlands
- 9907 J.M. Berk and P.A.G. van Bergeijk**
Is the yield curve a useful information variable for the Eurosystem?
- 9908 D.P. Broer**
Growth and Welfare Distribution in an Ageing Society: An applied General Equilibrium Analysis for the Netherlands
- 9909 R. Beetsma, L. Bettendorf and D.P. Broer**
The Budgetary and Economic Consequences of Ageing in the Netherlands
- 9910 H.R.J. Vollebergh**
Ecologische economie: beleidsrelevant of niet?
- 9911 H.L.F. de Groot**
Structural Change, Economic Growth and the Environmental Kuznets Curve. A Theoretical Perspective
- 9912 R. Kemp, P. Mulder and C.H. Reschke**
Evolutionary Theorising on Technological Change and Sustainable Development
- 9913 E.J.F. Canton, H.L.F. de Groot and R. Nahuis**
Vested Interests and Resistance to Technology Adoption
- 9914 R.H.J.M. Gradus, G.J. Hospers en M. Varkevisser**
Industrie- en dienstenbeleid: een nadere verdieping
- 0001 B. Leeffink**
Rules vs. Flexibility - Is there a trade-off between Budgetary Sustainability and Budgetary Stabilisation?
- 0002 G.J. van den Berg**
Multiple Equilibria and Minimum Wages in Labor Markets with Informational Frictions and Heterogeneous Production Technologies
- 0003 L.J.H. Bettendorf and B.J. Heijdra**
Intergenerational welfare effects of a tariff under monopolistic competition
- 0004 S.C. Pereira**
The impact of minimum wages on youth employment in Portugal
- 0005 C.J. Flinn**
Interpreting Minimum Wage Effects on Wage Distributions: A Cautionary Tale
- 0006 F. Kramarz and T. Philippon**
The Impact of Differential Payroll Tax Subsidies on Minimum Wage Employment
- 0007 P.A. Gautier and C.N. Teulings**
A large piece of a small pie: Minimum wages and unemployment benefits in an assignment model with search frictions
- 0008 E. Verwaal and S. Cnossen**
Europe's New Border Taxes
- 0009 H.L.F. de Groot, M.W. Hofkes and P. Mulder**
A Vintage Model of Technology Diffusion. The effects of Returns to Diversity and Learning-by-Using
- 0010 D.P. van Soest and H.L.F. de Groot**
On the environmental impact of energy market liberalisation
- 0011 P. Donselaar, H.R. Nieuwenhuijsen, J. van Sinderen and J.P. Verbruggen**
Economic effects of stimulating business R & D

- 0012 Th.J.A. Roelandt, V.A. Gilsing and J. van Sinderen**
New Policies for the New Economy. Cluster-based Innovation Policy: International Experiences
- 0101 R.H.J.M. Gradus and J.M. Julsing**
Comparing Different European Income Tax Policies Making Work Pay
- 0102 R.F.T. Aalbers en H.R.J. Vollebergh**
Databases Nederlands milieubeleid
- 0103 E. Dijkgraaf and H.R.J. Vollebergh**
A note on Testing Environmental Kuznets Curves with Panel Data
- 0104 S. Cnossen**
Taxing Tobacco in the European Union
- 0105 P. Mulder, H.L.F. de Groot and M.W. Hofkes**
Explaining the Energy-Efficiency Paradox. A Vintage Model with Return to Diversity and Learning-by-Using
- 0106 A.L. Bovenberg**
Hoe houden we de pensioenpolder droog?
- 0107 P.A.D. Cavelaars**
EMU, Monetary Policy Interactions and Exchange Rate Stability
- 0108 M.C. Wassenaar and R.H.J.M. Gradus**
Contracting out: the importance of a level playing field
- 0109 S. Cnossen**
How Should Tobacco be Taxed in EU-Accession Countries?
- 0110 P.A.D. Cavelaars**
Double Discretion, International Spillovers and the Welfare Implications of Monetary Unification
- 0111 A.L. Bovenberg**
Financing Retirement in the European Union
- 0112 M. Varkevisser and S.A. van der Geest**
Price competition among Dutch sickness funds
- 0201 H.L.F. de Groot, P. Mulder and D.P. van Soest**
Subsidizing the Adoption of Energy-Saving Technologies
- 0202 H.P. van Dalen and K. Henkens**
Early Retirement Reform: Can it Work? Will it Work?
- 0203 C.A. Ullersma**
The Zero Lower Bound on Nominal Interest Rates and Monetary Policy Effectiveness: A Survey
- 0204 P.A.D. Cavelaars**
The Impact of Reducing Trade Barriers on the Effectiveness of ECB Monetary Policy
- 0205 L.J.H. Bettendorf, S.A. van der Geest and M. Varkevisser**
Price asymmetry in the Dutch retail gasoline market
- 0206 E. Dijkgraaf**
Doeltreffend afvalsturen
- 0207 P.A.D. Cavelaars**
The Timing of EU Expansion and the Real Exchange Rate
- 0208 J.M. Berk and J. Swank**
Regional Price Adjustment in a Monetary Union. The Case of EMU
- 0209 J. Swank, J. Kakes and A.F. Tieman**
The Housing Ladder, Taxation, and Borrowing Constraints
- 0210 E. Dijkgraaf and R.H.J.M. Gradus**
Cost Savings of Unit-based Pricing of Household Waste The Case of the Netherlands
- 0301 R.C.G. Haffner**
Price Convergence in the European Union
- 0302 P.A.D. Cavelaars**
The Price Effects of Enhancing Services Sector Competition in a Large Open Economy
- 0303 L.J.H. Bettendorf and T. Knaap**
Ageing and the Current Account
- 0304 J. Swank, M. Varkevisser, H.P. van Dalen, S.A. van der Geest en B.A.M.M. Kuijpers**
Economische integratie in Europa
- 0305 H.P. van Dalen and A. van Vuuren**
Greasing the Wheels of Trade: Measuring the Dutch Transaction with Occupational Data
- 0306 A.L. Bovenberg**
Tax policy and labor market performance
- 0307 A.L. Bovenberg**
Nieuwe levensloopenadering

PAPERS AND PROCEEDINGS

- 9300** *The use of economic sanctions in trade and environmental policy*
- 9301** *Beleidspectieven voor de middellange termijn*
Economendebat 1993
- 9400** *Verkiezingen 1994: Politiek en economie*
Economendebat 1994
- 9401** *The economics of pensions: The case of the Netherlands*
- 9402** *Deregulering in Nederland: Economische uitdagingen voor de nieuwe regering*
- 9403** *Miljoenennota 1995*
- 9404** *Het paarse regeerakkoord: Financiële, economische en sociale aspecten*
- 9405** *Quantitative economics for environmental policy*
- 9501** *MIMIC en de verzorgingsstaat*
- 9502** *Fractieleden in debat met economische deskundigen*
Economendebat 1995
- 9503** *Beschouwingen rond een halve eeuw werk, werk en de werking van de arbeidsmarkt*
- 9504** *Kennis in beweging*
- 9505** *Economen over milieueffingen*
- 9601** *Het financieel-economisch beleid in de jaren 1997/1998*
- 9602** *Miljoenennota 1997*
- 9603** *De toekomst van het secundair en tertiair beroepsonderwijs*
- 9701** *Milieu en/of (?) economie*
- 9801** *Naar een nieuwe afvalmarkt*
- 9901** *De betekenis van de EMU voor het nationale beleid*
- 9902** *Workshop Afvalmarkt in de branding*
- 9903** *Vermogensrendementsheffing: Vondst of miskleun?*
- 0001** *Drie decennia tussen markt en macht.*
Symposium ter gelegenheid van het emeritaat van prof. dr. F.W. Rutten
- 0002** *The Economic Impact of EU-enlargement*
Workshop 11 May 2000
- 0101** *The Competition and Tax Coordination in the EU*
Workshop 30 November 2000

STUDIES IN ECONOMIC POLICY

- 1 **H.R.J. Vollebergh**
Milieu en schaarste: Over draagwijdte en toepassingsmogelijkheden van milieu-economische analyse
- 2 **E. Dijkgraaf, R.F.T. Aalbers en M. Varkevisser**
Afvalmarkt in de branding: De huidige structuur en mogelijkheden tot marktwerking
- 3 **L.J.H. Bettendorf, A.L. Bovenberg en D.P. Broer**
De gevolgen van vergrijzing voor de economische ontwikkeling in Nederland
- 4 **E. Dijkgraaf, R.F.T. Aalbers en M. Varkevisser**
Afvalprijzen zonder grens. Een analyse van de Nederlandse afvalverbrandingsinstallaties in een Europese markt
- 5 **S. Cnossen**
Tax Policy in the European Union. A Review of Issues and Options
- 6 **R.F.T. Aalbers, E. Dijkgraaf, M.Varkevisser en H.R.J. Vollebergh**
Welvaart en de regulering van netwerksectoren
- 7 **P.A.D. Cavelaars**
European integration, monetary policy and exchange rate behaviour
- 8 **R.F.T. Aalbers, E. Dijkgraaf, S.A. van der Geest, F.T. Schut en M.Varkevisser**
Zorgvuldig dereguleren. Een analysekader voor de curatieve zorg
- 9 **T. Knaap, A.L. Bovenberg, L.J.H. Bettendorf en D.P. Broer**
Vergrijzing, aanvullende pensioenen en de Nederlandse economie
- 10 **M.L. Ruiter**
R&D als productief antwoord op structurele problemen
- 11 **M. Varkevisser, S.A. van der Geest, F.T. Schut en E. Dijkgraaf**
Gereguleerde concurrentie in de curatieve zorg. De deelmarkten spoedeisende zorg en electieve zorg in dagbehandeling

OTHER PUBLICATIONS

J. Swank

Dynamiek in de Europese economie en op de Nederlandse woningmarkt (inaugural lecture, 12 december 2002)